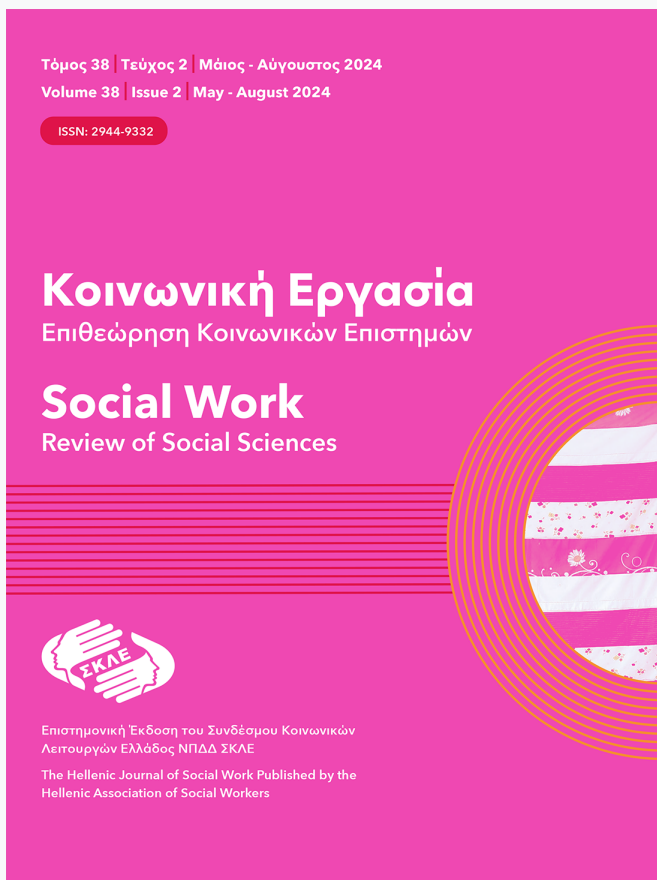

Κοινωνική Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών

Τόμ. 38, Αρ. 2 (2024)

2/2024

Στη μνήμη της Ευαγγελίας (Λίλη) Βαριδάκη Λεβίν, **ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΑΡΘΡΟΥ: Προσέγγιση των ιστοριών ζωής και επαγγελματική ταυτότητα: Η περίπτωση των Ελληνίδων Κοινωνικών Λειτουργών του Ιδιωτικού Τομέα**

Συντακτική Ομάδα

doi: [10.12681/socialwork-rss.38883](https://doi.org/10.12681/socialwork-rss.38883)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Συντακτική Ομάδα. (2024). Στη μνήμη της Ευαγγελίας (Λίλη) Βαριδάκη Λεβίν, ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΑΡΘΡΟΥ: Προσέγγιση των ιστοριών ζωής και επαγγελματική ταυτότητα: Η περίπτωση των Ελληνίδων Κοινωνικών Λειτουργών του Ιδιωτικού Τομέα. *Κοινωνική Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, 38(2), 3–33. <https://doi.org/10.12681/socialwork-rss.38883>

Προσέγγιση των ιστοριών ζωής και επαγγελματική ταυτότητα: Η περίπτωση των Ελληνίδων Κοινωνικών Λειτουργών του Ιδιωτικού Τομέα

Βαριδάκη Λεβίν, Ευαγγελία¹

¹ Κοινωνική Λειτουργός, M.S.W, Ph.D.

«Life must be lived forwards, but it can only be understood backwards»

Soren Kierkegaard (1813-1855)

Περίληψη

Η μελέτη αυτή ερευνά τη σημασία των ιστοριών ζωής στη μάθηση, (με την έννοια της κατανόησης), από την οπτική του κατανοούτος υποκειμένου. Θεμελιωμένη στη Δανική παράδοση η οποία αντλεί από τη Σχολή της Φρανκφούρτης και την Κριτική Θεωρία, ερευνά τον παράγοντα της υποκειμενικότητας των γυναικών κοινωνικών λειτουργών του ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα και την ψυχοκοινωνική διαδικασία μέσω της οποίας διαμορφώνεται η επαγγελματική ταυτότητα βάσει των εμπειριών ζωής και εργασίας. Η μελέτη αυτή επίσης ερευνά το υποκείμενο εντός συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου και διαδικασιών κοινωνικοποίησης οι οποίες διευκολύνουν, εμποδίζουν ή αλλοιώνουν τη μάθηση λαμβάνοντας υπόψη τους παράγοντες φύλου, κοινωνικής τάξης και γενιάς. Η επαγγελματική ταυτότητα αποτελεί διαδικασία δια βίου μάθησης, διαφοροποιείται και μεταβάλλεται συνεχώς και απεικονίζει την υποκειμενικότητα του επαγγελματία και το νόημα που προσδίδει στο επάγγελμα. Κατοπτρίζει επίσης τα ατομικά χαρακτηριστικά της επαγγελματικότητας του υποκειμένου, τους αμυντικούς μηχανισμούς και τους τρόπους διεκπεραίωσης προβλημάτων, την ταύτιση με και διαφοροποίηση από το επάγγελμα, τις σχέσεις με τους εξυπηρετούμενους, με τους συναδέλφους, με τις προνοιακές οργανώσεις, τις κοινωνικές/κοινωνιακές δομές και τους θεσμούς.

Θεωρητικά η έρευνα αντλεί από τη μέθοδο των ιστοριών ζωής στη μάθηση (κατανόηση), από την ψυχαναλυτική κοινωνική ψυχολογία, τις αντικειμενότητες σχέσεις, και από κοινωνιολογικές προσεγγίσεις με έμφαση στο φεμινισμό και τις κοινωνικές τάξεις. Η έρευνα πεδίου συμπεριέλαβε 25 βιογραφικές αφηγηματικές συνεντεύξεις Ελληνίδων κοινωνικών λειτουργών του ιδιωτικού τομέα και κυρίως των ΜΚΟ της περιοχής των Αθηνών, το διάστημα 2002-2004. Οι συνεντεύξεις απομαγνητοφωνήθηκαν, αναλύθηκαν και ερμηνεύτηκαν με την εις βάθος ερμηνευτική μέθοδο.

Η μέθοδος των ιστοριών ζωής στη μάθηση και την κατανόηση έχει τη δυνατότητα να αξιοποιηθεί σε ευρύ φάσμα εκπαιδευτικών, προνοιακών, κοινοτικών και θεραπευτικών πλαισίων όπως: στην εκπαίδευση ενηλίκων και στη συνεχιζόμενη εκπαίδευση, στη βιομηχανία - στα προγράμματα στήριξης εργαζομένων -, στη συμβουλευτική και την ενδυνάμωση ατόμων και ομάδων, σε ψυχοθεραπευτικά κέντρα, νοσοκομεία, στον τομέα της γηριατρικής και σε κοινοτικά προγράμματα για τη διατήρηση της προφορικής ιστορίας.

Λέξεις κλειδιά: Ιστορία ζωής, εμπειρία ζωής, υποκειμενικότητα, διαδικασία μάθησης και επαγγελματική ταυτότητα.

Εισαγωγή

Το ερευνητικό μου ενδιαφέρον για τις Ελληνίδες κοινωνικούς λειτουργούς προέκυψε ως συνέπεια των δυσχερών εργασιακών συνθηκών και της προσπάθειας ανταπόκρισης στις επαγγελματικές απαιτήσεις με περιορισμένους πόρους, ελλιπείς δομές και ανεπαρκείς προϋπολογισμούς. Η ισορροπία ανάμεσα στις πολλαπλές ανάγκες των εξυπηρετούμενων, τη δυσλειτουργικότητα της πρόνοιας, την ελλειμματική κοινωνική πολιτική και την αναπόφευκτη επαγγελματική εξουθένωση ήταν ένα εξαιρετικά δύσκολο καθήκον που απαιτούσε ανθρώπινες δυνάμεις πέραν των συνηθισμένων. Από τις παρατηρήσεις μου στον εργασιακό χώρο διαπίστωνα ότι το προφίλ και ο επαγγελματισμός των κοινωνικών λειτουργών (ο τρόπος που ασκούν την κοινωνική εργασία) αποτελούσε ενδιαφέρον θέμα για έρευνα. Η εκπαίδευση, η μεθοδολογία, το θεωρητικό υπόβαθρο και ο κώδικας επαγγελματικής δεοντολογίας ήταν μεν κοινά προαπαιτούμενα για όλους, αλλά στην πράξη υπήρχε σημαντικός βαθμός διαφοροποίησης που κυρίως προερχόταν από τις διαφορετικές εμπειρίες ζωής των επαγγελματιών.

Ο τρόπος άσκησης της κοινωνικής εργασίας εμπεριέχει και τα ατομικά χαρακτηριστικά των επαγγελματιών, πράγμα που σημαίνει ότι παρουσιάζει πολλές διαφορετικές αποχρώσεις. Η παρατήρηση αυτή από μόνη της αποτελεί υπεραπλούστευση με την έννοια ότι σύμφωνα με την κοινή λογική «κάθε άτομο είναι μοναδικό». Οπότε το σχόλιο αυτό δεν επαρκεί για την κατανόηση του παράγοντα της διαφορετικότητας. Για την κατανόηση της διαφορετικής αντιμετώπισης των επαγγελματικών προκλήσεων είναι απαραίτητη η έρευνα των παραγόντων που διευκολύνουν ή εμποδίζουν την άσκηση του επαγγέλματος, τις απαιτήσεις του επαγγέλματος, τις ατομικές ανάγκες των κοινωνικών λειτουργών και τους τρόπους εναρμόνισης και εξισορρόπησης αυτών των δυο. Δηλαδή, η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι εμπειρίες ζωής και οι εργασιακές εμπειρίες διευκολύνουν, εμποδίζουν ή αλλοιώνουν τη διαδικασία της μάθησης ή αλλιώς του κατανοείν και συντελούν στη διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας. Επέλεξα λοιπόν για την έρευνά μου τη μέθοδο των «ιστοριών ζωής» στην οποία, σύμφωνα με την ερευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου Roskilde, η επαγγελματική ταυτότητα θεωρείται ψυχοκοινωνικά προσανατολισμένη, πολυδιάστατη και εύπλαστη, μεταβαλλόμενη και χρωματισμένη με εμπειρίες ζωής όπως τις έχει κατανοήσει και εσωτερικεύσει το υποκείμενο.

Η Ελλάδα αποτελεί ενδιαφέρουσα περίπτωση για τη μελέτη της υποκειμενικότητας εξαιτίας των ιστορικών γεγονότων και της ανολοκλήρωτης και μετ' εμποδίων εκσυγχρονιστικής διαδικασίας της χώρας. Παράλληλα, η κοινωνική θέση της Ελληνίδας κατά τον 19ο και τον 20ο αιώνα βαθμιαία αλλάζει από το κέντρο της οικογενειακής εστίας και το ρόλο του φύλακα αγγέλου που φροντίζει για όλα τα μέλη της οικογένειας στον διπλό ρόλο της συμμετοχικής, λίγο ή πολύ, με τον σύντροφο, φροντίδας της οικογένειας και της εργαζόμενης, εξωστρεφούς γυναίκας με συνείδηση φύλου, με δικές της ιδέες και θέση στην κοινωνία.

Το πλούσιο αυτό εμπειρικό υλικό συντελεί στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι κοινωνικές συνθήκες επηρεάζουν τους ατομικούς στόχους και τις προσδοκίες. Με την ενδελεχή ανάλυση των ιστοριών ζωής γίνεται αντιληπτό το πώς οι γυναίκες κοινωνικοί λειτουργοί προσεγγίζουν το επάγγελμα μέσα από προσωπικά βιώματα και εμπειρίες. Το θέμα αυτό δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς και η παρούσα μελέτη συμβάλλει στο πεδίο αυτό.

Η έρευνα ξεκίνησε το 2001 στη Δανία, μετά από μια δεκαετία στο πεδίο και στην εκπαίδευση της κοινωνικής εργασίας στην Ελλάδα. Η έρευνα πεδίου διεξήχθη στην περιοχή των Αθηνών το διάστημα 2002-2004.

Προσεγγίσεις των Ιστοριών Ζωής

Για την κατανόηση της έρευνας είναι σημαντικό να γίνει αναφορά στις έννοιες-κλειδιά: ιστορία ζωής, υποκειμενικότητα, εμπειρία, διαδικασία μάθησης και επαγγελματική ταυτότητα.

1. Ο όρος Ιστορία Ζωής παραπέμπει στο πώς ερμηνεύει και παρουσιάζει ο ερευνητής τη ζωή ενός ατόμου έτσι όπως το άτομο αυτό την αφηγήθηκε. Ο ορισμός του Salling Olesen (1996:79) δηλώνει ότι ιστορία ζωής είναι «μια σειρά από αντιφατικές αλληλεπιδράσεις της καθημερινής ζωής, (η οποία είναι δομημένη από κοινωνικές αντιφάσεις) και το άτομο είναι από μόνο του ένα αντιφατικά δομημένο προϊόν κοινωνικοποίησης». Όπως ήδη προαναφέρθηκε, η προσέγγιση των ιστοριών ζωής έχει τις ρίζες της στη Σχολή της Φρανκφούρτης και την Κριτική Θεωρία (σύνθεση μαρξισμού και ψυχανάλυσης). Μελετά την υποκειμενικότητα και τη διαδικασία της μάθησης στην καθημερινή ζωή, συνδυάζοντας θεωρητικές έννοιες με την εις βάθος ερμηνευτική μέθοδο. Συγκεκριμένα, η Κριτική Θεωρία ενδιαφέρεται για «τον κοινωνικά παραγόμενο και ιστορικά δυναμικό χαρακτήρα της ανθρώπινης υποκειμενικότητας με τις εσωτερικές του αντιφάσεις» (Salling Olesen, 2004: 425).

2. Ο παράγων της υποκειμενικότητας: Στο κέντρο των ιστοριών ζωής βρίσκεται ο παράγων της υποκειμενικότητας, ο οποίος δημιουργείται σε αλληλεπίδραση με άλλα άτομα, αντικείμενα ή καταστάσεις. Περιέχει τα συναισθήματα, τις σκέψεις, και τις επιθυμίες του ατόμου και τους μηχανισμούς που εμπλέκονται στην αντιμετώπιση των κοινωνικών αντιφάσεων και αντιθέσεων και των εσωτερικών αμφιθυμιών. Η υποκειμενικότητα ορίζεται ως μια «ιστορική και δυναμική οντότητα, γεμάτη εσωτερικές αντιφάσεις και εντάσεις, η οποία θέτει υπό αμφισβήτηση την ιδέα ενός ελεύθερου, ανεξάρτητου και συνειδητού υποκειμένου» (Salling Olesen, 2004: 445) και διαμορφώνεται μέσα από βιωματικές μαθησιακές διαδικασίες.

Η προσέγγιση των ιστοριών ζωής δεν είναι ψυχαναλυτικά προσανατολισμένη αποκλειστικά για θεραπευτικούς σκοπούς αλλά, μέσω της ψυχαναλυτικής κοινωνικής ψυχολογίας, ο ερευνητής μελετά τη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας εντός συγκεκριμένου κοινωνικο-ιστορικού πλαισίου.

Σύμφωνα με τον Salling Olesen (2004:446), «Η ψυχαναλυτική ερμηνεία μας βοηθά να κατανοήσουμε τη συνείδηση και τις ατομικές αντιδράσεις του υποκειμένου στο συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο εντός του οποίου δημιουργούνται αλλά και το οποίο δημιουργούν». Με άλλα λόγια, η έρευνα δεν ενδιαφέρεται να ψυχαναλύσει το υποκείμενο και να θεραπεύσει τα παθολογικά του στοιχεία, αλλά να μελετήσει τη δυναμική αλληλεπίδραση του υποκειμένου με τον εξωτερικό κόσμο, μέσα από μια διαρκή διαδικασία μεταβολής υποκειμένου και εξωτερικού κόσμου. Η διαμόρφωση της υποκειμενικότητας είναι μια διαδικασία αντιφατική που ενέχει άγχος, απογοητεύσεις αλλά και ικανοποίηση. Σκοπός του ερευνητή είναι να ερμηνεύσει τον τρόπο νοηματοδότησης των εμπειριών του υποκειμένου, και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τις κοινωνικές αντιφάσεις και ανταπεξέρχεται στις δυσκολίες. Το ζήτημα της διαμόρφωσης της υποκειμενικότητας αντλεί από την υλιστική θεωρία της κοινωνικοποίησης του Lorenzer (1972).

3. Ορισμός της εμπειρίας: Μια άλλη έννοια-κλειδί στην προσέγγιση των ιστοριών ζωής είναι η ατομική και συλλογική εμπειρία της καθημερινής ζωής (συγχρονική) και κατά τη διάρκεια της ζωής (διαχρονική), εντός συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου στο οποίο το άτομο ζει και εργάζεται (Weber and Salling Olesen, 2001; Weber, 1999). Η εμπειρία και η κατανόηση είναι φαινόμενα γνωσιακά και συναισθηματικά και τα εμπλεκόμενα άτομα επηρεάζονται κατά έναν τρόπο που διευκολύνει, διαστρεβλώνει ή εμποδίζει τη δυνατότητα για μάθηση (Salling Olesen, 2000). Με άλλα λόγια, η εμπειρία είναι το πεδίο εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η μάθηση. Η έννοια της εμπειρίας έχει μελετηθεί από τους Adorno και Negt και ο ορισμός της από τον Salling Olesen (2007: 9-10) έχει ως εξής: «Εμπειρία είναι η διαδικασία κατά την οποία οι άνθρωποι ατομικά και συλλογικά κατανοούν την πραγματικότητα

και τη σχέση τους με αυτήν. Επίσης είναι μια ατομική και συλλογική διαδικασία της κοινωνικά δομημένης συνείδησης. Τελικά η εμπειρία είναι μια ενεργή, κριτική και δημιουργική διαδικασία».

4. Η δια Βίου Μάθηση: Εκτός της θεσμικής εκπαίδευσης, η μάθηση λαμβάνει διάφορες μορφές, όπως για παράδειγμα: κατανόηση, αντίληψη, σύλληψη, νοηματοδότηση, επίγνωση, αυτο-επίγνωση και συνειδητοποίηση. Τα κοινωνικά φαινόμενα και οι ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις εγγράφονται στις γνωστικές λειτουργίες, γίνονται αισθητές μέσω των συναισθημάτων και εκδραματίζονται από το υποκείμενο. Η μάθηση ως δυναμική έννοια μπορεί να μελετηθεί «στη σχέση μεταξύ συνειδητού, υποσυνείδητου και ασυνείδητου επιπέδου του υποκειμένου, και ως τρόπος διαχείρισης των εμπειριών ζωής κατά τη διαδικασία κοινωνικής κατασκευής του νοήματος» (Salling Olesen, 2004:453). Η μάθηση, μεταξύ άλλων, είναι:

- Η ικανότητα παρατήρησης και διαφοροποίησης ανάμεσα στις παρελθούσες και παρούσες εμπειρίες, χωρίς να θεωρηθούν οι παρούσες γνωστές και οικείες.
- Η δυνατότητα του ατόμου να ανταπεξέρχεται στις συγκρούσεις του εαυτού με την εξωτερική πραγματικότητα και να δείχνει ανοχή στην αμφιθυμία.
- Η χρήση παραγωγικών και αποτελεσματικών μηχανισμών αντιμετώπισης των δυσκολιών όταν το άτομο απειλείται ή βρίσκεται σε κίνδυνο.
- Η ικανότητα να διακρίνει το άτομο τα διαφανή κοινωνικά φαινόμενα από τα αδιαφανή.
- Η ικανότητα ενδοσκοπήσης και αυτορρύθμισης, δηλαδή να μπορεί το άτομο να ρυθμίζει και να ελέγχει τις αλληλεπιδράσεις του και τα συναισθήματά του με άλλα άτομα.
- Η δυνατότητα στοχασμού, αναστοχασμού και αυτοστοχασμού.
- Η ικανότητα διαχωρισμού της αντικειμενικής από την υποκειμενική πραγματικότητα.
- Η δυνατότητα δημιουργίας ρεαλιστικών και βιώσιμων κοινωνικών σχέσεων (Salling Olesen, 2000).

5. Περί επαγγελματικής ταυτότητας: Τα τυπικά κριτήρια για την άσκηση του επαγγέλματος προαπαιτούν πιστοποιημένη γνώση του αντικειμένου, της μεθόδου και μεθοδολογίας, της επαγγελματικής δεοντολογίας, την ακαδημαϊκή πιστοποίηση και την άδεια ασκήσεως επαγγέλματος. Αυτά συνθέτουν την επαγγελματική ταυτότητα με την τυπική/αντικειμενική έννοια του όρου. Η υποκειμενική έννοια είναι εντελώς διαφορετική. Συνδέεται με τις εμπειρίες ζωής του επαγγελματία, την κατανόηση των εμπειριών του, τις ταυτίσεις του εντός και εκτός εργασίας και τους τρόπους αλληλεπίδρασης με άλλα άτομα, πράγματα ή καταστάσεις. Η έρευνα αυτή αντιλαμβάνεται την επαγγελματική ταυτότητα ως δυναμική, ρευστή, όχι στατική και σε διαλεκτική σχέση μεταξύ ατόμου-κοινωνίας. Η επαγγελματική ταυτότητα είναι μια έννοια ψυχοκοινωνική και πολυδιάστατη, χρωματισμένη με διακριτικές αλλά και έντονες αποχρώσεις, συνδεδεμένες με εμπειρίες ζωής και εργασίας. Ο εκσυγχρονισμός και οι ενυπάρχουσες κοινωνικές/κοινωνιακές αντιθέσεις δημιουργούν διακυμάνσεις και προκλήσεις στη ζωή και εργασία του ατόμου, οι οποίες εσωτερικεύονται υποκειμενικά, δημιουργώντας τη δυνατότητα μάθησης και διαμόρφωσης ατομικής και επαγγελματικής ταυτότητας: «Η εργασιακή και η επαγγελματική ταυτότητα είναι οι τρόποι με τους οποίους αντιλαμβανόμαστε το νόημα της εργασίας γενικά, και το περιεχόμενο της εργασίας ειδικότερα. Αυτό συμπεριλαμβάνει τι προσφέρει και τι απαιτεί η εργασία αλλά πρωταρχικά απεικονίζει τον υποκειμενικό καθορισμό του εργασιακού νοήματος. Η υποκειμενική σχέση με το επάγγελμα και το περιεχόμενο της εργασίας είναι θεμελιωμένα στην ιστορία ζωής του υποκειμένου και θεωρούμε ότι είναι ατομικά. Στην πραγματικότητα όμως δεν είναι ιστορίες μεμονωμένων περιπτώσεων, αλλά είναι το φύλο, η γενιά και τα πολιτισμικά συστήματα σε αλληλεπίδραση με τα εκπαιδευτικά συστήματα και τις δομές της αγοράς εργασίας» (Salling Olesen, 2000:11).

Η επαγγελματική ταυτότητα συνοδεύεται από δύο έννοιες οι οποίες ρίχνουν επιπρόσθετο φως

στην έρευνα αυτή. Η πρώτη αναφέρεται στο Μοντέλο Γενικευμένων Προσόντων (General Qualification Model) και η δεύτερη στη δυνατότητα του υποκειμένου για αυτορρύθμιση (self-regulation). Η πρώτη έννοια αναπτύχθηκε από τους Andersen, A. (1993) και Salling Olesen (1994), οι οποίοι αναφέρουν ότι, εκτός από τα τυπικά προσόντα, τα άτομα χρησιμοποιούν και άτυπες, υποκειμενικές στρατηγικές όταν εμφανίζονται κοινωνικά και επαγγελματικά. Αυτό συμπεριλαμβάνει την ικανότητα επίλυσης προβλημάτων και συγκρούσεων, τις κοινωνικές δεξιότητες, την εφευρετικότητα, την επινοητικότητα, και την ικανότητα διαχείρισης της αμφιθυμίας, μεταξύ άλλων. Το Μοντέλο Γενικευμένων Προσόντων είναι σημαντικό για τους εργαζόμενους στην κοινωνική πρόνοια και λειτουργεί συμπληρωματικά με την τυπική εκπαίδευση. Η ικανότητα ανταπόκρισης στις ανάγκες, αντιφάσεις και ανεπάρκειες του συστήματος είναι ζωτική για τους κοινωνικούς λειτουργούς.

Η δεύτερη έννοια είναι η ικανότητα αυτορρύθμισης, η οποία αποτελεί και μέρος του Μοντέλου Γενικευμένων Προσόντων. Αυτορρύθμιση περιγράφεται η προϋπόθεση επίτευξης «ρεαλιστικής ισορροπίας η οποία διευκολύνει το δρών υποκείμενο να διαχειρίζεται τις απαιτήσεις της κοινωνίας» (Salling Olesen, 2000:15). Ρεαλιστική ισορροπία σημαίνει ότι στη σχέση ατόμου-κοινωνίας το υποκείμενο προσπαθεί συνεχώς να εξισορροπήσει αυτά τα δύο. Οι κοινωνικοί λειτουργοί προσπαθούν να εξισορροπήσουν τις ανάγκες και προσδοκίες των εξυπηρετούμενων με τους περιορισμένους πόρους, τους κανονισμούς της οργάνωσης, τις ανεπάρκειες της κοινωνικής πολιτικής και τις δικές τους προσωπικές ανάγκες. Η ικανότητα για αυτορρύθμιση αποκτάται στην καθημερινή ζωή κάτω από πίεση και απογοητεύσεις και εμπεριέχει τεράστιες δυνατότητες μάθησης. Οι Kluge και Negt (2014: 98) ορίζουν την αυτορρύθμιση ως ένα «φυσικό χαρακτηριστικό» και ισχυρίζονται ότι, η κατανόηση και εσωτερίκευση της αρχής της αυτορρύθμισης από το άτομο συντελεί ουσιαστικά στην εξέλιξη του ανθρώπινου είδους παρόλες τις υπάρχουσες δυσκολίες.

Σκοπός της έρευνας

Η έρευνα αναφέρεται στις Ελληνίδες κοινωνικούς λειτουργούς του ιδιωτικού τομέα και επιχειρεί να τους δώσει φωνή μέσα από αναφορές σε εμπειρίες κοινωνικοποίησης, εκπαίδευσης, οικογενειακές και εργασιακές. Αυτό καθιστά απαραίτητη τη σύνδεση των υποκειμένων με το ιστορικό πλαίσιο, το φύλο, την κοινωνική τάξη, τη γενιά και την ιστορία της κοινωνικής εργασίας στην Ελλάδα.

Η έρευνα εστιάζει στις ακόλουθες ερωτήσεις:

- (α) Πώς κατανοούν τα υποκείμενα τις εμπειρίες της ζωής τους και πώς ερμηνεύει η ερευνήτρια τις εμπειρίες των υποκειμένων;
- (β) Πώς μετατρέπονται οι εμπειρίες ζωής σε μάθηση ή εμποδίζουν τη μάθηση;
- (γ) Πώς συντελεί η μάθηση στην ψυχοκοινωνική διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας;

Παραγωγή Εμπειρικού Υλικού

Η έρευνα στο πεδίο διήρκεσε δύο έτη (2002-2004) και έλαβε χώρα στην Αθήνα και στην ευρύτερη περιοχή της. Πραγματοποιήθηκαν ατομικές βιογραφικές αφηγηματικές συνεντεύξεις με είκοσιπέντε (25) γυναίκες κοινωνικούς λειτουργούς που γεννήθηκαν μεταξύ 1920-1970 και ιστορικά ανήκαν σε πέντε διαφορετικές γενιές. Εκτός από τις συνεντεύξεις, οργανώθηκαν και δύο ομαδικές συζητήσεις (group discussions) με κάποια από τα υποκείμενα που συμμετείχαν στην έρευνα.

Οι συνεντεύξεις αποτελούντο από δύο μέρη: Το πρώτο μέρος είναι το αφηγηματικό, στο οποίο το υποκείμενο αφηγείται τις εμπειρίες του με όσο το δυνατόν λιγότερες διακοπές και παρεμβάσεις από τον ερευνητή. Στο δεύτερο μέρος (ερωτήσεις-απαντήσεις), ο ερευνητής θέτει διευκρινιστικές ερωτήσεις,

καλύπτοντας κενά που παρέμεναν αναπάντητα, και ό,τι άλλο θα προσέθετε νόημα στο εμπειρικό υλικό. Δεν υπάρχει δυνατότητα λεπτομερούς περιγραφής της παραγωγής του εμπειρικού υλικού. Σκόπιμο όμως είναι να τονιστεί ότι η διαδικασία αυτή είναι εξαιρετικά απαιτητική και χρειάζεται προσοχή, γνώσεις, ευαισθησία και σεβασμό στη δυναμική της σχέσης ερευνητή-ερευνώμενου (Maynard and Purvis, 1994). Οι θεματικές των δύο ομαδικών συζητήσεων ήταν εστιασμένες: (α) στο φύλο και τη διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας των Ελληνίδων και (β) τη διττή φύση της κοινωνικής εργασίας (παροχή φροντίδας από τη μια μεριά και άσκηση ελέγχου από την άλλη).

Τα κριτήρια επιλογής των υποκειμένων ήταν να είναι γυναίκες, κοινωνικοί λειτουργοί, εργαζόμενες στον ιδιωτικό τομέα με τουλάχιστον τρία έτη προϋπηρεσία. Η διάκριση ιδιωτικού/δημόσιου τομέα έγινε λόγω της εξοικείωσής μου με τις ΜΚΟ. Παρά το γεγονός ότι οι εργασιακές συνθήκες στον ιδιωτικό τομέα ήταν εξουθενωτικές, το Δημόσιο παρείχε περισσότερα εργασιακά προνόμια συν το ότι οι πελατειακές πρακτικές του Δημοσίου έθεταν τα αξιοκρατικά κριτήρια υπό αμφισβήτηση. Θεώρησα δίκαιο να συμπεριληφθούν και οι συνταξιούχοι διότι η μακρόχρονη εμπειρία τους στο πεδίο θα αποτελούσε πολύτιμη πηγή πληροφόρησης. Προϋπόθεση για τη συμμετοχή τους ήταν η εθελοντική απασχόληση σε κάποιον ιδιωτικό φορέα μετά τη συνταξιοδότηση για λόγους εξασφάλισης συνέχειας στην κοινωνική πρόνοια.

Συνοπτική αναφορά στην ανάλυση και ερμηνεία του εμπειρικού υλικού

Κατά την παραγωγή του εμπειρικού υλικού αρχίζει και η απομαγνητοφώνηση των κειμένων και ακολουθεί η συστηματική επεξεργασία, ανάλυση και ερμηνεία των κειμένων προς αναγνώριση των βασικών θεματικών των ιστοριών ζωής. Η ανάλυση ήταν συναισθηματικά βεβαρυμμένη με απαιτήσεις συνεχούς στοχασμού/αναστοχασμού, επίγνωση και έλεγχο των ταυτίσεων και αποταυτίσεων με τα βιώματα των υποκειμένων και τη διαχείριση του παραγόμενου άγχους. Η όλη διαδικασία ακολούθησε διάφορα στάδια, τα οποία δεν υπάρχει η δυνατότητα να αναφερθούν λεπτομερώς.

Οι θεματικές κατηγορίες οι οποίες αναφέρονται στις κοινές εμπειρίες και τάσεις που προέκυψαν για όλα τα υποκείμενα, σε διαφορετική έκταση, ήταν οι εξής:

(1) Φροντίδα και κοινωνικοποίηση, (2) προνόμιο και πλεονέκτημα, (3) απώλεια και αποχωρισμός, (4) στιγματοποίηση και ετερότητα, (5) διαχείριση ορίων εντός του εαυτού και μεταξύ του εαυτού και του εξωτερικού κόσμου, (6) τραύμα από ιστορικοπολιτικά γεγονότα, (7) συγκρουόμενες εμπειρίες παράδοσης και νεωτερικότητας, (8) θρησκεία και πνευματικότητα, (9) τυπικές και άτυπες εκπαιδευτικές εμπειρίες, (10) ηθικές και ανθρωπιστικές αξίες και διλήμματα, (11) εργασιακές εμπειρίες απασχόλησης, υποαπασχόλησης, ετεροαπασχόλησης, ανεργίας, και εθελοντισμού, (12) εμπειρίες έμφυλης, κοινωνικής τάξης και γενιάς.

Οι εμπειρίες αυτές ενέχουν τεράστιες δυνατότητες μάθησης και κατανόησης και συντελούν στη διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας. Είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, αλληλεπιδρούν και αλληλοεπηρεάζονται. Από τις δώδεκα ανωτέρω κατηγορίες, η τελική επεξεργασία ανέδειξε τέσσερις πλέον καθοριστικές, τις εξής: (I) Προνόμιο και πλεονέκτημα, (II) απώλεια και αποχωρισμός, (III) στίγμα και ετερότητα, (IV) διαχείριση ορίων εντός του εαυτού και μεταξύ του εαυτού και του εξωτερικού κόσμου.

(I) Προνόμιο-Πλεονέκτημα: Με την ευρεία έννοια οι προνομιακές εμπειρίες συνδέονται με τη φροντίδα, την πρωτογενή και δευτερογενή κοινωνικοποίηση, την εκπαίδευση, την εργασία, και την οικονομική επάρκεια (πλούτος, υλικά αγαθά). Ο πλούτος συνδέεται ιστορικά με τη φιλανθρωπία (προπομπός της κοινωνικής πρόνοιας), ως κατ' εξοχήν ασχολία των γυναικών της ανώτερης και μεσαίας τάξης και «ευγενής υποχρέωση των πλουσίων». Η δυνατότητα παροχής επαρκούς ή αρκετά

καλής φροντίδας στο άτομο είναι εφικτή ασχέτως πλούτου. Η ποιοτική εκπαίδευση συνδέεται με κοινωνικούς, πολιτισμικούς, οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες, την αφοσίωση των εκπαιδευτικών, των παιδαγωγών, των γονέων και του κράτους. Το προνόμιο είναι ατομική και συλλογική εμπειρία, κατανοητή υποκειμενικά και αντικειμενικά και επηρεάζει τη διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας του υποκειμένου.

(II) Απώλεια-Αποχωρισμός: Οι έννοιες αυτές αναφέρονται σε εμπειρίες θανάτου, χωρισμού, συναισθηματικής και οικονομικής στέρησης, αναπηρία, απώλεια σωματικών λειτουργιών, απώλεια εργασίας και απώλεια ταυτότητας, μεταξύ άλλων. Η απώλεια δύναται να είναι υποκειμενική και αντικειμενική, ατομική και συλλογική, και είναι κοινή εμπειρία ζωής των εξυπηρετούμενων αλλά και των κοινωνικών λειτουργών. Γίνεται κατανοητή υποκειμενικά και εσωτερικεύεται ως τραύμα.

(III) Στίγμα-Ετερότητα: Είναι κοινωνικό φαινόμενο που βιώνεται ατομικά ή συλλογικά όταν τα μέλη μιας κοινωνίας αποδίδουν αρνητικά χαρακτηριστικά σε συγκεκριμένες ομάδες ή άτομα, τονίζοντας υποτιθέμενα στοιχεία κατωτερότητας και αποκλείοντάς τους από την υπόλοιπη κοινωνία. Το κοινωνικό στίγμα υπάρχει ως αντικειμενική πραγματικότητα αλλά βιώνεται και εσωτερικεύεται υποκειμενικά. Ο στιγματισμός δημιουργεί συναισθήματα ντροπής, ανεπάρκειας, κατωτερότητας, ενοχών και εχθρικότητας. Συνδέεται με τον ρατσισμό, με τις προκαταλήψεις και τις διακρίσεις, με σχέσεις ισχύος ανάμεσα στα άτομα και με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Στις σύγχρονες κοινωνίες, οι εξυπηρετούμενοι από την κοινωνική πρόνοια είναι εξ' ορισμού στιγματισμένοι. Οι κοινωνικοί λειτουργοί έχουν επίσης βιώσει το στίγμα, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, μέσα από τις εμπειρίες της ζωής. Το σημείο συνάντησης του (τραυματισμένου) θεραπευτή με τον (τραυματισμένο) εξυπηρετούμενο είναι αποφασιστικό για την έκβαση της σχέσης και επηρεάζει την επαγγελματική ταυτότητα του κοινωνικού λειτουργού.

(VI) Όρια - Διαχείριση Ορίων: Το όριο είναι έννοια αφηρημένη, μια φαντασιακή γραμμή που διαχωρίζει τον εαυτό από τον άλλον (άτομο, πράγμα, κατάσταση). Η εξατομικευμένη ικανότητα διαχείρισης, ανατροπής ή υπέρβασης των αντικειμενικών/υποκειμενικών ορίων εξαρτάται από τις συνθήκες, τα αίτια, τα κίνητρα και την όλη ιστορία ζωής του υποκειμένου. Η παρούσα έρευνα αντιλαμβάνεται τη διαχείριση ορίων σε συνάρτηση με την ικανότητα του ατόμου για αυτορρύθμιση με σκοπό την ικανοποιητική ισορροπία ατόμου- κοινωνίας. Στην έρευνα αυτή τα όρια και η διαχείριση ορίων υποδηλώνουν ότι το υποκείμενο βρίσκεται σε μια διαρκή παλινδρομική κίνηση προς επίτευξη ισορροπίας μεταξύ των επιθυμιών του και των εμποδίων που θέτει η κοινωνία. Η διαχείριση των ορίων είναι σημαντική γιατί επηρεάζει και τη διαχείριση των άλλων εμπειριών ζωής: το προνόμιο, την απώλεια, και το στίγμα. Ο Εθνικός Σύνδεσμος Κοινωνικών Λειτουργών των ΗΠΑ αναφέρει ότι: «Η ικανότητα χάραξης και διαφύλαξης των επαγγελματικών ορίων είναι σημαντική για μια αποτελεσματική και μακροχρόνια σταδιοδρομία στην κοινωνική εργασία. Οι κοινωνικοί λειτουργοί είναι υποχρεωμένοι καθημερινά να αποφασίζουν για θέματα οριοθέτησης, και οι αποφάσεις αυτές δεν επηρεάζουν μόνο τη δική τους ευημερία, αλλά και των εξυπηρετούμενων, των συναδέλφων και των αγαπημένων προσώπων».

Από τις εικοσιπέντε περιπτώσεις επιλέχτηκαν τέσσερις για την παρουσίαση του εμπειρικού υλικού. Η επιλογή δεν ήταν εύκολη, διότι κάθε ιστορία ζωής με τη μοναδικότητά της παρουσιάζει ένα δικό της ξεχωριστό ενδιαφέρον συμβάλλοντας σημαντικά στην έρευνα. Για την επίλυση του προβλήματος, άντλησα από τον Schwandt (2001: 47), ο οποίος υποστηρίζει ότι οι περιπτώσεις «δεν επιλέγονται για την αντιπροσωπευτικότητά τους» αλλά «για να φωτίσουν επαρκώς συγκεκριμένα ζητήματα, έννοιες, ή προβλήματα». Με το σκεπτικό αυτό επέλεξα τέσσερις ιστορίες ζωής ως μοντέλα για να δείξω τον τρόπο με τον οποίον συντελούν στη διαδικασία της μάθησης και διαμορφώνουν την επαγγελματική ταυτότητα.

1) Η Περίπτωση της Αντιγόνης: Η Κοινωνική Εργασία ως Προνόμιο

Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο: Η βιογραφία της Αντιγόνης αρχίζει να ξετυλίγεται το πρώτο ήμισυ του 20ου αιώνα κατά τη διάρκεια του οποίου σημαντικά γεγονότα σημάδεψαν τη χώρα και καθόρισαν το μέλλον της. Από τη φεμινιστική οπτική, όπως τονίζει η Βαρίκα (2007) αναφορικά με τη χειραφέτηση των γυναικών, οι Ελληνίδες κατέβαλαν σημαντικές προσπάθειες να αντιστρέψουν, να υπερβούν και να αλλάξουν τις συνθήκες της ζωής τους. Με τον όρο «συνείδηση φύλου» η Βαρίκα περιγράφει τη διαδικασία κατά την οποία οι γυναίκες αλλάζουν την αυτοαντίληψή τους και την αντίληψη της ευρύτερης κοινωνίας για την κοινωνική θέση της γυναίκας. Επίσης, αποκτούν επίγνωση της διττής (κοινωνικής και βιολογικής) κατηγορίας στην οποία ανήκουν. Η τριτοβάθμια εκπαίδευση άρχισε πλέον να ανοίγει τις πόρτες της και στις γυναίκες, πολλές από τις οποίες δεν επιθυμούσαν να αποτελούν το αντικείμενο αγάπης του πατέρα και του συζύγου με σκοπό την επιδεικτική κατανάλωση και την άνωθεν κοινωνική κινητικότητα (179-181). Το γεγονός ότι οι γυναίκες της μεσαίας τάξης ενθαρρύνονταν να γίνουν δασκάλες και της ανώτερης τάξης να συμμετέχουν ενεργά σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες ενδυνάμωσε την ταυτότητά τους. Οι γυναίκες αυτές κατέβαλλαν προσπάθειες να κερδίσουν δικαιωματικά τη θέση τους στην κοινωνία ως πολίτες με όλη τη σημασία της λέξης και όχι ως παθητικά υποκείμενα, υποτακτικά στον πατέρα και στον σύζυγο. Εν συντομία, αυτές ήταν οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες την εποχή της κοινωνικοποίησης της Αντιγόνης.

Οικογενειακό υπόβαθρο: Η Αντιγόνη γεννήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1920 σε μια εύπορη πόλη της ελληνικής περιφέρειας και ήταν το τρίτο παιδί μιας μεγαλοαστικής ευκατάστατης οικογένειας. Η ίδια αφηγείται ότι μεγάλωσε σε ένα αρμονικό περιβάλλον «χωρίς ψυχολογικά και οικονομικά προβλήματα», σε ένα μεγάλο σπίτι, με κήπο και βοηθητικό προσωπικό. Οι δύο γονείς φρόντιζαν ευσυνείδητα για την εκπαίδευση, καλλιέργεια και ευημερία των παιδιών, παρέχοντάς τους εξαιρετικές δυνατότητες εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης. Σημαντικό επίσης ήταν ότι ο ευρύς και σύγχρονος τρόπος σκέψης των γονέων συνέβαλλε στην αποφυγή έμφυλων διακρίσεων μεταξύ των τέκνων. Οι πρακτικές αυτές θεωρούντο καινοτόμες για την εποχή τους πράγμα που θα μπορούσε να συνυπολογιστεί στις προνομιακές εμπειρίες ζωής του υποκειμένου.

Η μητέρα, η οποία προερχόταν και η ίδια από ευκατάστατη οικογένεια, είχε άρτια μόρφωση για την εποχή εκείνη. Μιλούσε ξένες γλώσσες και ήταν άτομο με πολλά λογοτεχνικά, μουσικά, κοινωνικά και παιδαγωγικά ενδιαφέροντα και γνώσεις οικιακής οικονομίας. Προσπαθούσε να μεταδώσει στα παιδιά της την αγάπη για μάθηση και την ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων και ενδιαφερόντων. Στα πλαίσια της διαπαιδαγώγησης συμπεριλαμβάνονταν και η συναισθηματική ασφάλεια, η αυτονομία, η ελευθερία, η υπευθυνότητα και η ανεξαρτησία. Ο πατέρας της Αντιγόνης ήταν Έλληνας της διασποράς, ευκατάστατος με ενδιαφέροντα επιχειρηματικά, αλλά και αγάπη και αφοσίωση στην οικογένεια και τα παιδιά. Κατά την Αντιγόνη, ο πατέρας της ήταν ένα άτομο με έντονα ανεπτυγμένη την αίσθηση της δικαιοσύνης. Η κοινωνία της πόλης τους τον αποκαλούσε «ο δίκαιος» και συχνά κατέφευγαν στις συμβουλές του για την επίλυση νομικών και προσωπικών διαφορών.

Εκπαιδευτικό πλαίσιο: Το εκπαιδευτικό πλαίσιο και οι συνθήκες της εποχής έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη μετέπειτα επαγγελματική σταδιοδρομία του υποκειμένου. Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η Αντιγόνη φοίτησε ως εσωτερική σε ένα από τα εξέχοντα ιδιωτικά παρθεναγωγεία της Αθήνας με προτεστάντισσες καθηγήτριες της Αμερικανικής Αποστολής. Εκτός του ότι ήταν άριστη μαθήτρια, διέπρεψε και σε όλες τις εξωσχολικές δραστηριότητες που διέθετε το Κολλέγιο για την κοινωνική, πνευματική και σωματική ανάπτυξη των μαθητριών. Διαμόρφωσε το σύστημα αξιών της σύμφωνα με τις αρχές και αξίες του Κολλεγίου οι οποίες ήταν η φροντίδα για τον άνθρωπο που υποφέρει, βασισμένη στην αρχή «Εσύ να βοηθάς τους άλλους. Να μην βοηθούν οι άλλοι εσένα». Η Αντιγόνη συμμετείχε

ενεργά στην οργάνωση φιλανθρωπικών εκδηλώσεων του σχολείου και σταδιακά διαμόρφωσε τη συνείδηση ότι οι προνομιούχοι έχουν την ηθική υποχρέωση να συνδράμουν τους έχοντες ανάγκη.

Με το πέρας των γυμνασιακών σπουδών και το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η Αντιγόνη αποφάσισε να κάνει χρήση της υποτροφίας που της προσφέρθηκε για πανεπιστημιακές σπουδές στις ΗΠΑ. Οι γονείς δεν έφεραν αντίρρηση παρόλο που δεν κατανόησαν απολύτως την ανάγκη της Αντιγόνης για ανώτερες σπουδές στο εξωτερικό. Η κοινωνική θέση της οικογένειας δεν καθιστούσε τις σπουδές αναγκαίες για το μέλλον και την εξασφάλιση της θυγατέρας τους. Η Αντιγόνη όμως παρακινούμενη από την επιθυμία για μάθηση και διεύρυνση των γνώσεων και του πνευματικού της ορίζοντα παρέμεινε σταθερή στην απόφασή της. Οι εκπαιδευτικές εμπειρίες της Αντιγόνης στις ΗΠΑ ήταν κάτι στο οποίο αναφέρθηκε λεπτομερώς στην αφήγησή της με φωτεινές (αλλά και σκοτεινές) αποχρώσεις λόγω των ακαδημαϊκών δυσκολιών που αντιμετώπισε σε σχέση με τις σπουδές στην Ελλάδα. Για να ξεπεράσει τις δυσκολίες, να φτάσει σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο και τελικά να βραβευτεί στην αποφοίτηση, η Αντιγόνη κατέβαλλε συνειδητή και επίπονη προσπάθεια. Η υπέρβαση αυτή ήταν σημαντική για την εικόνα εαυτού και την εικόνα των άλλων προς αυτήν. Ο χαρακτηρισμός της μέτριας μαθήτριας στις ΗΠΑ, αποτελούσε στίγμα που δεν αντιπροσώπευε αυτό που η ίδια πίστευε για τον εαυτό της. Η απώλεια της ταυτότητας ως καταξιωμένη μαθήτρια και η αντικειμενική ή υποκειμενική στιγματοποίηση αναφέρονται ως τραυματικά βιωμένες εμπειρίες, για την αντιμετώπιση των οποίων η Αντιγόνη κινητοποίησε τεράστιους εσωτερικούς υπερβατικούς μηχανισμούς.

Αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές της στην κοινωνιολογία και την κοινωνική εργασία αποφάσισε να επιστρέψει στη χώρα της παρόλο που είχε τη δυνατότητα να παραμείνει στις ΗΠΑ. Όπως εξηγεί και η ίδια: «Δεν πήγα στην Αμερική ως μετανάστης... δεν έφυγα από την χώρα μου ρίχνοντας πίσω μου μαύρη πέτρα... έφυγα με σκοπό να σπουδάσω και να γυρίσω στον τόπο μου». Αξίζει να σημειωθεί ότι την εποχή εκείνη τα μεταναστευτικά κύματα από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ ήταν τεράστια.

Εργασιακό πλαίσιο: Σημαντικό μέρος της εργασιακής εμπειρίας καταλαμβάνει και η εθελοντική προσφορά του υποκειμένου σε ΜΚΟ και φιλανθρωπικές οργανώσεις. Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οργάνωσε ομάδες εθελοντών για τη σίτιση των παιδιών των προσφύγων από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Μετά το πέρας των σπουδών στις ΗΠΑ, η Αντιγόνη επέστρεψε στην Ελλάδα και εργάστηκε στις Διεθνείς Ανθρωπιστικές Οργανώσεις για την ανοικοδόμηση της χώρας (τομέας παιδικής προστασίας). Τα τυπικά προσόντα, ο επαγγελματισμός και η αφοσίωσή της στο αντικείμενο, οδήγησαν σε προαγωγή της Αντιγόνης στα γραφεία της Διεθνούς Οργάνωσης στην Κεντρική Ευρώπη.

Με πλήρη συναίσθηση των ευθυνών που αναλαμβάνει η Αντιγόνη αναφέρει: «Πρώτα ήμουν υπεύθυνη για την Ελλάδα... μετά ήμουν (υπεύθυνη) για όλο τον κόσμο...!». Το αντικείμενο εργασίας της ήταν η κοινωνική προστασία των δια της βίας εκδιωχθέντων πληθυσμών από τη χώρα τους λόγω πολέμων, συρράξεων ή συγκρούσεων, μεταξύ άλλων αιτιών. Οι δια της βίας μετακινούμενοι πληθυσμοί - ήτοι πολιτικοί πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο - βάσει διεθνών συμβάσεων έχουν το δικαίωμα προστασίας από μια ασφαλή χώρα υποδοχής. Η Αντιγόνη εργάστηκε στο πλαίσιο αυτό μέχρι την ημέρα της συνταξιοδότησης. Κατόπιν επέστρεψε στην Ελλάδα και ανέλαβε εθελοντική εργασία σε ΜΚΟ για την προστασία προσφύγων που κατέφευγαν στην Ελλάδα. Ο τομέας προστασίας πολιτικών προσφύγων και αιτούντων άσυλο, σύμφωνα με τις αναφορές του υποκειμένου, ήταν εξαιρετικά υπεύθυνος, κοπιαστικός και απαιτητικός σε ό,τι αφορά την αποκατάσταση των πληθυσμιακών μειονοτήτων, τη διαχείριση των πολιτισμικών διαφορών και τις διαπραγματεύσεις με τις χώρες υποδοχής. Η έννοια των ορίων και η ικανότητα διαχείρισης των ορίων είναι εμφανής στις εκπαιδευτικές και εργασιακές εμπειρίες του υποκειμένου.

Επίλογος: Σημαντική μαθησιακή εμπειρία στην περίπτωση της Αντιγόνης ήταν η προνομιακή ζωή

που είχε την τύχη να βιώσει και η ηθική υποχρέωση να προσφέρει ένα μέρος από αυτά που η ζωή της παρείχε απλόχερα. Η εθελοντική και επαγγελματική εργασία για την προστασία ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων ήταν η ανταπόδοση του προνομίου αυτού στην κοινωνία. Σύμφωνα με τις συνθήκες της εποχής, τον φιλελεύθερο τρόπο κοινωνικοποίησης και την ταξική προέλευση του υποκειμένου, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η εκπαιδευτική και επαγγελματική τροχιά που διέγραψε ήταν συμβατή με το ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου ξετυλίχτηκε η συγκεκριμένη ιστορία ζωής. Το μη-συμβατό στοιχείο ήταν το γεγονός ότι η Αντιγόνη έχτισε μεν λαμπρή σταδιοδρομία αλλά δεν δημιούργησε οικογένεια, πράγμα που στην εποχή της αποτελούσε κοινωνικό πρόσταγμα για τις γυναίκες. Η επαγγελματική ταυτότητα της Αντιγόνης θα μπορούσε να ονομαστεί: «Το προνόμιο ως μέσον υπεράσπισης και εφαρμογής οικογενειακών ανθρωπιστικών αξιών στην κοινωνική πρόνοια».

2) Η Περίπτωση της Ιφιγένειας: Η Κοινωνική Εργασία ως Απώλεια

Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο: Η Ιφιγένεια γεννήθηκε στη Βόρειο Ελλάδα στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Συνεπώς τα σημαντικά ιστορικο-πολιτικά γεγονότα που σημάδεψαν την εποχή αυτή είναι τα ίδια με την περίπτωση της Αντιγόνης. Πόλεμοι, προσφυγιά, εμφύλιος, προσπάθειες ανασυγκρότησης της χώρας και αγώνας για τη μόρφωση, την εργασία, και τη χειραφέτηση των γυναικών.

Οικογενειακό υπόβαθρο: Η Ιφιγένεια ήταν το μοναδικό παιδί μιας μικροαστικής οικογένειας της ελληνικής περιφέρειας. Ο πατέρας της ήταν υπάλληλος τραπέζης και, κατά την Ιφιγένεια, ήταν τίμιος, ευσυνείδητος, αλλά όχι ιδιαίτερα δυναμικό άτομο. Για λόγους υγείας, η μητέρα απουσίαζε από τη ζωή της κόρης. Σύμφωνα όμως με τα οικογενειακά ακούσματα, ήταν μια έξυπνη, δυναμική και μπροστά από την εποχή της γυναίκα. Στην παιδική ηλικία η Ιφιγένεια διαγνώστηκε με αδενοπάθεια και βίωσε μια, υπέρ το δέον, προστατευτική συμπεριφορά εκ μέρους της οικογένειας. Τελείωσε το δημοτικό κατ' οίκον διδαχθείσα με δασκάλες ελληνικών, γαλλικών και γερμανικών. Η ίδια αναφέρει ότι τον περισσότερο καιρό ήταν μόνη στο δωμάτιο, χωρίς την παρουσία ενηλίκων ή παιδιών. Έτσι έμαθε να αυτοσχεδιάζει μηχανισμούς αυτοσυντήρησης και επιβίωσης. Η επαφή με τα άτομα της οικογένειας περιοριζόταν στην κάλυψη των βασικών αναγκών διατροφής και καθαριότητας. Όταν η Ιφιγένεια έγινε δώδεκα η μητέρα της πέθανε από καρκίνο. Τότε έμαθε πως η μητέρα της γνώριζε ότι θα πεθάνει και απέφευγε συνειδητά την επαφή μητέρας-κόρης, για να συνηθίσει το παιδί τη μητρική έλλειψη και να αποφύγει το τραύμα αποχωρισμού. Η Ιφιγένεια δηλώνει ότι θεωρεί την απόφαση της μητέρας της λανθασμένη διότι στέρησε και τις δύο από μια ζωτικά σημαντική σχέση. Ο πατέρας ξαναπαντρεύτηκε αλλά η σχέση της Ιφιγένειας με τη μητριά της ήταν εξαιρετικά περίπλοκη και η ατμόσφαιρα στο σπίτι δυσάρεστη. Υπό τις συνθήκες αυτές, μετά τη λήξη των γυμνασιακών σπουδών, η Ιφιγένεια έφυγε από το σπίτι προς αναζήτηση εργασίας. Συμπερασματικά και σύμφωνα με την αφήγηση του υποκειμένου, η φροντίδα που έλαβε κατά την παιδική ηλικία για την κάλυψη των συναισθηματικών της αναγκών ήταν ανεπαρκής και επώδυνη.

Εκπαιδευτικό πλαίσιο: Στα γυμνασιακά της χρόνια, η Ιφιγένεια φοίτησε στη Γερμανική Σχολή όταν η Ελλάδα βρισκόταν υπό την γερμανική κατοχή. Αυτό της δημιούργησε τεράστια αμφιθυμία διότι, από τη μια μεριά, αγαπούσε τους καθηγητές της, οι οποίοι κατά την Ιφιγένεια δεν ασπάζονταν τον ναζισμό και την μύησαν στην αγάπη για λογοτεχνία, ποίηση και απαγγελία. Από την άλλη μεριά, οι Γερμανοί είχαν υποδουλώσει τη χώρα και τους κατοίκους. Ως αποτέλεσμα της αμφιθυμίας αυτής, μετά την αποφοίτηση, η Ιφιγένεια αποφάσισε ότι δεν επιθυμούσε άλλη (εκπαιδευτική ή επαγγελματική) σχέση με τους κατακτητές. Η δεύτερη εκπαιδευτική εμπειρία του υποκειμένου έλαβε χώρα στην Αγγλία, όταν της προσφέρθηκε η δυνατότητα υποτροφίας για σπουδές στην κοινωνική πολιτική και κοινωνική διοίκηση. Η εμπειρία αυτή αναφέρεται από την Ιφιγένεια ως εξαιρετικά θετική, πλούσια σε γνώσεις, αναγνώριση των ικανοτήτων της από τους καθηγητές και επιβράβευση από το πανεπιστήμιο.

Εργασιακό πλαίσιο: Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι, η Ιφιγένεια αρχικά επιθυμούσε να σπουδάσει θέατρο και να γίνει ηθοποιός λόγω της αγάπης της στην απαγγελία ποιημάτων κατά τη φοίτηση στη Γερμανική Σχολή. Μετά από μια αποτυχημένη προσπάθεια να σπουδάσει θέατρο, αποφάσισε να εργαστεί στα προγράμματα των διεθνών ανθρωπιστικών οργανώσεων για την ανοικοδόμηση της χώρας. Έτσι ξεκινά η εργασία της Ιφιγένειας στην κοινωνική πρόνοια. Αναφέρει ότι άρχισε στον Εμφύλιο με τα προγράμματα παιδικής προστασίας. Έλαβε μέρος σε αποστολές στα χωριά της Β. Ελλάδος για τη βοήθεια και περίθαλψη παιδιών τα οποία λόγω του Εμφυλίου είχαν αποχωριστεί από τους γονείς τους. Μετά την αποχώρηση των διεθνών οργανώσεων από τη χώρα, η Ιφιγένεια εργάστηκε στα προγράμματα του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας της ελληνικής περιφέρειας. Με την ολοκλήρωση της εργασίας της στο Δημόσιο, μετέβη στην Αθήνα και εστίασε το ενδιαφέρον της στα προνοιακά προγράμματα των Μη-Κυβερνητικών Οργανώσεων στα οποία εργάστηκε κατά χρονικά διαστήματα με ενθουσιασμό.

Για την κάλυψη των επιπρόσθετων οικονομικών αναγκών της οικογένειας, η Ιφιγένεια θεωρούσε ότι ήταν υποχρεωμένη να διακόπτει περιστασιακά τη συνεργασία της με τις ΜΚΟ, για να εργαστεί ως γραμματέας σε ιδιωτικές επιχειρήσεις του κερδοσκοπικού τομέα. Ο ιδιωτικός κερδοσκοπικός τομέας της ελεύθερης οικονομίας προσέφερε καλύτερες αμοιβές συγκριτικά με την κοινωνική εργασία αλλά ενοχοποίησε την Ιφιγένεια για «ανορθόδοξη επαγγελματική συμπεριφορά». Το ζήτημα των προτεραιοτήτων μεταξύ οικογένειας και κοινωνικής εργασίας ήταν ένα ηθικό δίλημμα, το οποίο η Ιφιγένεια διαπραγματεύτηκε με τη συνειδήσή της για πολλά χρόνια, και στο οποίο έκανε εκτενείς αναφορές στην αφήγησή της. Μετά τη συνταξιοδότηση, η Ιφιγένεια συνέχισε να εργάζεται εθελοντικά σε ΜΚΟ για την εξάλειψη της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Πυρηνική οικογένεια: Τα δύσκολα μεταπολεμικά/μετεμφυλιακά χρόνια, ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας για τις γυναίκες θεωρείτο κοινωνικά πιο σημαντικός από την επαγγελματική σταδιοδρομία. Η Ιφιγένεια αφηγείται ότι, για λόγους κοινωνικής και οικονομικής εξασφάλισης, υποχρεώθηκε να συνάψει γάμο με συνοικέσιο παρόλο που τα προσωπικά της ενδιαφέροντα και οι φιλοδοξίες της την προέτρεπαν να ακολουθήσει διαφορετικά μονοπάτια. Κατά την Ιφιγένεια, ο γάμος αυτός δεν ήταν επιτυχημένος αλλά ήταν υποχρεωμένη να τιμήσει το κοινωνικό συμβόλαιο που υπέγραψε. Απέκτησε δίδυμα τέκνα, τα οποία, αμέσως μετά τη γέννηση και εντός του μαιευτηρίου μολύνθηκαν από σοβαρή λοίμωξη. Αυτό είχε ως επακόλουθο την ολική αναπηρία των παιδιών και την κατάληξή τους λίγα χρόνια αργότερα. Κατόπιν η Ιφιγένεια απέκτησε δύο παιδιά υγιή, αλλά συνέχισε να θυμάται και να θρηνεί για τα πρώτα παιδιά, τα οποία κατά τη γνώμη της χάθηκαν λόγω απροσεξίας του μαιευτηρίου.

Η απώλεια των παιδιών και η μητρική απώλεια σημάδεψαν την Ιφιγένεια και επηρέασαν τον τρόπο πρόσληψης της κοινωνικής εργασίας. Ο τρόπος με τον οποίον αντιμετώπιζε το επάγγελμα λόγω χαμηλών αποδοχών και μειωμένης αναγνώρισης, από τη μια μεριά, και ο σεβασμός στον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της κοινωνικής εργασίας ως «λειτουργήματα», από την άλλη, δημιούργησαν στην Ιφιγένεια αμφιθυμία και ενοχές. Όταν έχασε τον σύζυγό της και ανέλαβε την αποκλειστική φροντίδα των παιδιών, η αμφιθυμία της άρχισε να αυξάνεται όσο αυξάνονταν και οι οικονομικές υποχρεώσεις. Η ανοχή της αμφιθυμίας ήταν υπό έλεγχο, όταν σε περιόδους αυξημένων οικονομικών αναγκών η Ιφιγένεια εργαζόταν στον ιδιωτικό, κερδοσκοπικό τομέα ως γραμματέας. Όταν οι οικονομικές ανάγκες της οικογένειας ήταν μειωμένες, η Ιφιγένεια είχε την ευχέρεια να επανέρχεται στην κοινωνική πρόνοια και στις ΜΚΟ.

Επίλογος: Η περίπτωση της Ιφιγένειας δεν παρουσιάζει την αρμονική απόχρωση της Αντιγόνης στη διαλεκτική σχέση ατόμου-περιβάλλοντος. Η εμπειρία της απώλειας εσωτερικεύθηκε από το υποκείμενο ως συναισθηματική και υλική στέρηση και το υποκείμενο δεν εστιάστηκε αποκλειστικά στην

κοινωνική προσφορά, όπως στην περίπτωση της Αντιγόνης. Προτεραιότητα του υποκειμένου ήταν η προστασία και ασφάλεια των τέκνων και δευτερευόντως τα επαγγελματικά καθήκοντα. Οι σχέσεις της με τους εξυπηρετούμενους βασίζονταν περισσότερο στις αρχές του σεβασμού, της ισότητας και αμοιβαιότητας, παρά σε σχέσεις ισχύος, ελέγχου, ταύτισης και συναισθηματικής εμπλοκής.

Η εμπειρία του έμμεσου ή άμεσου στίγματος βιώθηκε στην παιδική και εφηβική ηλικία με τη μορφή της ασθένειας, της έλλειψης ουσιαστικής φροντίδας, απομόνωσης, περιθωριοποίησης, και παραπτωματικής σχολικής συμπεριφοράς. Στην ενηλικίωση, σημαντικές εμπειρίες ζωής παρεμποδίστηκαν λόγω φύλου. Επαγγελματικά, βίωσε το στίγμα του επαγγελματία που δεν παραμένει πιστός στο «λειτούργημα» αλλά ενίοτε επιδιώκει υλικές παροχές. Παρόλα αυτά, μέσα από μια διαδικασία υπαρξιακών και φιλοσοφικών στοχασμών, η Ιφιγένεια θεωρεί τον εαυτό της τυχερό και προνομιούχο για όσα αγαθά της πρόσφερε η ζωή, τα οποία συνυπολογίζει με τις απώλειες και αισθάνεται ευγνωμοσύνη. Σε ό,τι αφορά τη διαχείριση ορίων εντός του εαυτού και μεταξύ του εαυτού και του εξωτερικού κόσμου, το υποκείμενο δημιουργεί έναν δικό του ιδιόμορφο τρόπο διαχείρισης ορίων όχι πάντα κοινωνικά συμβατό. Η επαγγελματική ταυτότητα της Ιφιγένειας θα μπορούσε να ονομαστεί: «Ακροβατώντας ανάμεσα σε απώλειες και προνόμια, συμμόρφωση και χειραφέτηση, εγγύτητα και απόσταση, ιδεαλισμό και ρεαλισμό».

3) Η Περίπτωση της Λήδας: Η Κοινωνική Εργασία ως Στίγμα

Κοινωνικό πλαίσιο: Η περίπτωση της Λήδας απεικονίζει τη διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας, μέσα από εμπειρίες μετανάστευσης, επαναπατρισμού, ετερότητας και στιγματοποίησης. Για την καλύτερη κατανόηση της περίπτωσης, παρατίθεται το κοινωνικό πλαίσιο των Ελλήνων της Αυστραλίας.

Οι Έλληνες της Αυστραλίας: Από κοινωνιολογική σκοπιά οι βιβλιογραφικές αναφορές τονίζουν ότι: (α) Οι ηλικιωμένοι αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα υγείας και λόγω της γλωσσικής ανεπάρκειας έχουν δύσκολη πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας (Αμηνρά, 1994). (β) Οι μετανάστες χρειάζονται μια ρεαλιστική και όχι ιδεαλιστική εικόνα για τη χώρα τους (Αφένδρας, 1994). (γ) Ο επαναπατρισμός δημιουργεί εκπαιδευτικά προβλήματα στα παιδιά των μεταναστών (Μάρκου, 1994, Τσουκαλάς, 1994). (δ) Οι Ελληνίδες μετανάστριες είναι σε πιο μειονεκτική θέση σε σχέση με τους άνδρες αλλά και με τις γυναίκες άλλων εθνικοτήτων. Η μετανάστευση για τις Ελληνίδες αποτέλεσε τρόπο χειραφέτησης και διαφυγής από την εξάρτηση σε μια καταπιεστική πατριαρχική ελληνική κοινωνία (Κουφάκου, 1994). (ε) Οι μετανάστριες από Ν. Ευρώπη υπήρξαν βολικό εργατικό δυναμικό, κακοπληρωμένο, εργαζόμενο κάτω από ανθυγιεινές συνθήκες, χωρίς δυνατότητες εκπαίδευσης και κοινωνικής κινητικότητας, το ονομαζόμενο «προλεταριάτο του προλεταριάτου» (Collins στην Κουφάκου, 1994: 67).

Από την ανθρωπολογική σκοπιά της Bottomley (1992), τονίζονται οι άτυπες, εξωθεσμικές και ρατσιστικές πρακτικές Άγγλο-Αυστραλιανών ομάδων ενάντια στις εθνικές μειονότητες, φέρουσες το υποτιμητικό επίθετο «Wogs». Για την αντιμετώπιση του ρατσισμού, οι μετανάστες ανέπτυξαν αμυντικούς μηχανισμούς αντίστασης και προσαρμογής. Οι ελληνικές κοινότητες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη ζωή των μεταναστών ως κοινωνικά δίκτυα που συνέβαλλαν «στη διατήρηση της συγγένειας και της φιλίας, στις κοινές εμπειρίες και την αμοιβαία κατανόηση» (131). Ο άτυπος αλλά αισθητός ρατσισμός των Αυστραλών, βιωμένος υποκειμενικά, υπήρξε μια από τις τραυματικές εμπειρίες της Λήδας και καθοριστικός παράγων επαγγελματικού προσανατολισμού. Το στίγμα του ξένου, του κατώτερου, του ανεπιθύμητου και περιθωριοποιημένου ατόμου - μέλους εθνικής μειονότητας μεταναστών από τη Νότια Ευρώπη - της δημιούργησε τεράστια αμφιθυμία για τη χώρα υποδοχής και

τους κατοίκους της. Τα ξενοφοβικά συναισθήματα των Αυστραλών δημιούργησαν στους Έλληνες την ανάγκη οργάνωσης των δικών τους κοινοτήτων (1890), για αμοιβαία στήριξη, ασφάλεια και την αίσθηση του «ανήκειν». Από την άλλη πλευρά όμως, η περιχαράκωση εντός των ορίων της Κοινότητας με τρόπο κλειστοφοβικό ήταν από μόνος του παράγων απομόνωσης και αυτοαποκλεισμού. Η αμφιθυμία των Ελλήνων μεταναστών για τη χώρα υποδοχής, συχνά δεν επέτρεπε ανοίγματα προς τα έξω. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον αμοιβαίο αποκλεισμό μεταξύ Αυστραλών και μεταναστευτικών κοινοτήτων. Με τις συνθήκες αυτές, δημιουργήθηκαν στενές, έως ασφυκτικές, σχέσεις εντός της ελληνικής οικογένειας και της ελληνικής Κοινότητας.

Από την οπτική της κοινωνικής ψυχολογίας (Κατάκη, 1998), τα μέλη των αγροτικών κοινοτήτων της ελληνικής περιφέρειας δεν αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ατομικά αλλά συλλογικά. Αισθάνονται, σκέφτονται και δρουν συλλογικά, όχι μόνο για το δικό τους καλό αλλά για το καλό όλων. Οι κοινοί στόχοι, αξίες και σχέσεις αλληλεξάρτησης κυριαρχούν των εξατομικευμένων αναγκών. Η περίπτωση της Λήδας αποτελεί παράδειγμα οικογένειας μεταναστών, προερχόμενη από την ελληνική αγροτική περιφέρεια, της οποίας το αξιακό σύστημα δεν προέβλεπε τη διαδικασία εξατομίκευσης των μελών. Τα χαρακτηριστικά της ελληνικής αγροτικής οικογένειας από τη μια μεριά και της ελληνικής μεταναστευτικής οικογένειας από την άλλη, συν ο παράγων του φύλου, αποτέλεσαν τριπλό δεσμό που καθιστούσε δυσχερή την εξατομίκευση του υποκειμένου. Εκ πρώτης όψεως, η δυσκολία διαφοροποίησης και εξατομίκευσης θα μπορούσε να εκληφθεί ως αδυναμία. Στην πραγματικότητα όμως, αυτό που φαίνεται ως προσωπική αδυναμία καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις κοινωνικές συνθήκες.

Οικογενειακό υπόβαθρο ή τρία πολιτισμικά σοκ του υποκειμένου: Η Λήδα γεννήθηκε σε μεγάλη πόλη της Αυστραλίας από γονείς Έλληνες μετανάστες εργαζόμενους στη βιομηχανία. Σε ηλικία 6 ετών οι γονείς της αποφάσισαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα και η απόφαση αυτή προκάλεσε στη Λήδα το πρώτο πολιτισμικό σοκ. Στην ηλικία των 12 ετών, οι γονείς της αποφάσισαν να μεταναστεύσουν πάλι στην Αυστραλία για να προσφέρουν στα παιδιά τους καλύτερες εκπαιδευτικές δυνατότητες. Η επιστροφή στην Αυστραλία προκάλεσε στη Λήδα ένα δεύτερο πολιτισμικό σοκ η διαχείριση του οποίου προστέθηκε στις δυσκολίες της εφηβείας. Όταν η Λήδα έγινε 24, και μετά το πέρας της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, οι γονείς πήραν την απόφαση του οριστικού επαναπατρισμού. Αυτό ήταν το τρίτο πολιτισμικό σοκ, διότι οι εργασιακές συνθήκες στην Αυστραλία ήταν ιδανικές για σταδιοδρομία στην κοινωνική εργασία αλλά στην Ελλάδα οι δυσκολίες και τα εμπόδια ήταν τεράστια. Η Λήδα δεν είχε τη δυνατότητα να παραμείνει μόνη της στην Αυστραλία διότι, όπως αφηγείται, η στενή αλληλεξάρτηση των μελών της οικογένειας και η νεαρή της ηλικία δεν άφηναν περιθώρια αυτονομίας. Η εμπειρία του επαναπατρισμού (το τρίτο πολιτισμικό σοκ) αφορούσε την επαγγελματική αποκατάσταση, η επίτευξη της οποίας προέκυψε σταδιακά και μετ' εμποδίων, όπως ετεροαπασχόληση, θεσμικές προσαρμογές, κατανόηση πολιτισμικών και εκπαιδευτικών διαφορών, γραφειοκρατία και πελατειακές πρακτικές, μεταξύ άλλων.

Εκπαιδευτικό πλαίσιο: Στα πλαίσια της θεσμικής εκπαίδευσης, η Λήδα πήγε νηπιαγωγείο στην Αυστραλία, δημοτικό στην Ελλάδα (με δυσκολίες προσαρμογής και ανεπάρκειες στην Ελληνική γλώσσα), και γυμνάσιο στην Αυστραλία (με δυσκολίες στην αγγλική γλώσσα τις οποίες ξεπέρασε με ενισχυτική διδασκαλία). Η κατανόηση της θέσης των Ελλήνων μεταναστών στην Αυστραλία, την ώθησε να σπουδάσει διαπολιτισμικές σχέσεις και Κοινωνική Εργασία σε ένα από τα καλύτερα πανεπιστήμια της χώρας. Ο τελικός στόχος ήταν να εργαστεί στην κοινωνική πρόνοια και να συμβάλλει στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των Ελλήνων μεταναστών. Η απόφαση επαναπατρισμού όμως, ματαίωσε τα επαγγελματικά σχέδια της Λήδας πριν την υλοποίησή τους. Μετά από ένα διάστημα παραμονής και εργασίας στην Ελλάδα, αποφάσισε να μεταβεί στην Αγγλία για μεταπτυχιακές σπουδές στην Κοινωνική

Πολιτική. Η εμπειρία αυτή, εκτός από τις ακαδημαϊκές γνώσεις, υπήρξε εξαιρετικά θετική και καθοριστική για την κατανόηση της δυναμικής σχέσης του εαυτού με τον άλλον. Αντίθετα με την Αυστραλία, η Λήδα στην Αγγλία δεν βίωσε ρατσισμό αλλά αποδοχή και αναγνώριση.

Εργασιακό πλαίσιο: Ως εκπαιδευόμενη κοινωνική λειτουργός στην Αυστραλία, η Λήδα είχε την εργασιακή εμπειρία των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας για τους Έλληνες της Αυστραλίας. Εκεί διαπίστωσε και κατανόησε σε βάθος, όχι μόνο τις δυσκολίες των μεταναστών αλλά και τις δικές της ταυτίσεις με τους νέους αλλά και τους ηλικιωμένους μετανάστες με τους οποίους μοιραζόταν τη νοσταλγία για την πατρίδα. Τα βάσανα των ηλικιωμένων μεταναστών την επηρέασαν και της δημιούργησαν αμφιθυμικά συναισθήματα ως προς την επιστροφή στην Ελλάδα ή τη μόνιμη παραμονή στην Αυστραλία. Η έντονη ταύτιση με τους μετανάστες (κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσης) προβλημάτισε και ενόχλησε την Λήδα. Θεώρησε την ταύτιση ως εμπόδιο στην επαγγελματική σχέση του κοινωνικού λειτουργού με τον εξυπηρετούμενο, και η επισήμανση του εμποδίου αυτού ήταν σημαντική για τη μετέπειτα επαγγελματική της πορεία.

Ο οριστικός επαναπατρισμός στην Ελλάδα ήταν μακρόχρονη μεταβατική διαδικασία με εμπόδια και απογοητεύσεις αλλά και με θετική έκβαση. Αντικειμενικές και υποκειμενικές δυσκολίες δεν επέτρεψαν στη Λήδα την άμεση ένταξή της στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα. Η επιταγή όμως για αυτονομία και οικονομική ανεξαρτησία της έστρεψε το ενδιαφέρον στη διδασκαλία της αγγλικής σε φροντιστήρια ξένων γλωσσών. Σύμφωνα με την αφήγηση του υποκειμένου, η διδασκαλία αν και μηχανιστική και επαναλαμβανόμενη αποτελούσε πρόκληση για μάθηση και ανάπτυξη. Τα ωράρια εργασίας εξουθενωτικά αλλά οι αμοιβές ικανοποιητικές. Τέλος, η αλληλεπίδραση με μαθητές όλων των κοινωνικών στρωμάτων αποτέλεσε ενδιαφέρουσα εργασιακή εμπειρία.

Μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα και επίμονη έρευνα, η Λήδα ξεκίνησε να εργάζεται στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας και συγκεκριμένα στις ΜΚΟ. Την πρώτη φορά εργάστηκε στα προγράμματα κοινωνικού αποκλεισμού με σύμβαση ορισμένου χρόνου μικρής διάρκειας. Τη δεύτερη φορά προσελήφθη από μεγάλη μη-κυβερνητική οργάνωση, στον τομέα κοινωνικής προστασίας ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων και μελών εθνικών μειονοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό, η Λήδα εντόπισε ξανά την ταύτισή της με τους εξυπηρετούμενους εξ' αιτίας των κοινών βιωμάτων. Λόγοι επαγγελματικής ευσυνειδησίας την κινητοποίησαν να αντιμετωπίσει το ζήτημα της ταύτισης ώστε να μην επηρεάζει την έκβαση της επαγγελματικής σχέσης.

Επίλογος: Η αφήγηση της Λήδας αναφέρεται σε τρία διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια (Αυστραλία, Ελλάδα, Αγγλία). Κεντρικά θέματα της ανάλυσης ήταν το φαινόμενο της εξωτερικής μετανάστευσης και του επαναπατρισμού, η διαχείριση της ετερότητας και του στίγματος και οι μηχανισμοί αντιμετώπισης του άγχους και της αμφιθυμίας. Η μετανάστευση καθιστά συχνά τα άτομα ευάλωτα λόγω της μετάβασης σε ένα διαφορετικό κοινωνικό πλαίσιο, άγνωστο και ανοίκειο. Η εμπειρία του πολιτισμικού σοκ, η άνιση σχέση του εαυτού με τον κυρίαρχο άλλον, και η προσπάθεια προσαρμογής, είναι παράγοντες που απορροφούν σημαντικό μέρος της ψυχικής ενέργειας του υποκειμένου. Η αφήγηση της Λήδας περιέχει την έννοια της στιγματοποίησης και τους μηχανισμούς αντιμετώπισης του στίγματος. Περιέχει επίσης την ταύτιση με τους εξυπηρετούμενους λόγω κοινών εμπειριών, αλλά και την προσπάθεια απο-ταύτισης για αποτελεσματική συνεργασία. Η έννοια του προνομίου ως σημαντική εμπειρία ζωής εντοπίζεται με τη μορφή της μετανάστευσης και των ευκαιριών που προσφέρονται για εκπαίδευση, εργασία, υλικές παροχές και ανάπτυξη. Επίσης το προνόμιο εμφανίζεται και σε σύγκριση με τους εξυπηρετούμενους της πρόνοιας με τους οποίους η Λήδα ταυτίζεται. Η προσπάθεια απο-ταύτισης συμπεριλαμβάνει και τη σύγκριση κοινωνικού λειτουργού-πελάτη όπου η Λήδα συνειδητοποιεί ότι, στην πραγματικότητα, είναι προνομιούχος σε σχέση με τους εξυπηρετούμενους. Η εμπειρία της απώλειας

βιώθηκε ως απώλεια του οικείου για το ανοίκειο, απώλεια ταυτότητας, απώλεια υλικής ασφάλειας και απώλεια των προνομίων και ευκαιριών που παρέχει η χώρα υποδοχής. Η διαχείριση των ορίων εντός του εαυτού και μεταξύ του εαυτού και του εξωτερικού κόσμου υπήρξε μια επίπονη μαθησιακή διαδικασία ανάπτυξης και ωρίμανσης. Οι αλληλεξαρτώμενες σχέσεις των Ελλήνων μεταναστών επέβαλλαν όρια δυσδιάκριτα μεταξύ εαυτού και εξωτερικού κόσμου αφού το ατομικό συμφέρον είναι συνυφασμένο με το συμφέρον όλων. Όμως η παραδοσιακή αυτή αντίληψη έχει συχνά σημαντικό κόστος για το μεμονωμένο άτομο σε μια σύγχρονη κοινωνία διαφοροποιημένη και εξατομικευμένη. Παρόλα αυτά η Λήδα επένδυσε στον δυσεπίτευκτο συνδυασμό εξατομικεύσης και διατήρησης των οικογενειακών δεσμών. Η επαγγελματική ταυτότητα του υποκειμένου θα μπορούσε να ονομαστεί: «Η ίαση του εαυτού ως διευκολυντικός παράγων ίασης του άλλου στην κοινωνική εργασία».

4) Η περίπτωση της Ρούλας: Η Κοινωνική Εργασία ως Διαχείριση Ορίων

Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο: Η περίπτωση της Ρούλας έχει επιλεγεί για την απεικόνιση της εμπειρίας διαχείρισης ορίων σαν μια υποθετική γραμμή που χωρίζει το υποκείμενο από τον εξωτερικό κόσμο. Η διαχείριση ορίων πραγματοποιείται με τη ρύθμιση του εαυτού (self-regulation) και συμβάλλει στην επίτευξη ισορροπίας του ατόμου με το περιβάλλον του. Η εμπειρία αυτή είναι διϋποκειμενική, διαθέτει τεράστιες δυνατότητες μάθησης και συμβάλλει στη διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας. Για την κατανόηση του υποκειμένου εντός του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου, ανατρέχω στην εποχή της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης. Η βιομηχανοποίηση και αστικοποίηση προσέλκυσαν πάνω από το 60% του πληθυσμού από τις αγροτικές περιοχές στις πόλεις, και το φαινόμενο αυτό άλλαξε ριζικά τα δημογραφικά χαρακτηριστικά της χώρας (Κοτζαμάνης και Μίχου, 2011). Τα έτη 1950-1959 και 1974-1981, η έξοδος των αγροτών έλαβε χώρα με τη μορφή της εσωτερικής μετανάστευσης (Βλάχου και Κότσιρας, 2010). Η μεσαία τάξη της Αθήνας διαμορφώθηκε από την εισροή των εσωτερικών μεταναστών οι οποίοι τροφοδότησαν τις πόλεις με εργατικό δυναμικό για τη βιομηχανία, την οικοδομή, το εμπόριο και τις επιχειρήσεις. Ως κίνητρα εσωτερικής μετανάστευσης αναφέρονται κυρίως οι καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, εκπαίδευσης, εργασίας και ανάπτυξης (Κυριαζή-Άλλισον, 2008). Η Κατάκη (1998:31) εξηγεί ότι η ελληνική κοινωνία μεταπήδησε από την παραδοσιακή-αγροτική εποχή στη βιομηχανική και μεταβιομηχανική και από εκεί στην εποχή της τεχνολογίας. Οι γρήγορες αλλαγές δημιούργησαν ένα «μωσαϊκό» αντιλήψεων, ιδεών, αξιών και συμπεριφορών. Το παλαιό με το καινούργιο «ανακατεύονται και διαφοροποιούνται συνεχώς» δημιουργώντας έτσι μια κινούμενη «καλειδοσκοπική» εικόνα.

Οικογενειακό υπόβαθρο: Η Ρούλα γεννήθηκε τη δεκαετία του 1960 σε μια αγροτική οικογένεια της ελληνικής περιφέρειας με δύσκολες συνθήκες διαβίωσης λόγω έλλειψης ευκαιριών και δυνατοτήτων για ανάπτυξη. Ως αποτέλεσμα της φτώχειας και της στέρησης που επικρατούσαν στις αγροτικές περιοχές, ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού μεταφέρθηκε στις πόλεις για εξεύρεση εργασίας. Έτσι έκανε και η οικογένεια της Ρούλας. Η μετάβαση στην Αθήνα επέβαλλε στην οικογένεια έναν διαφορετικό τρόπο ζωής. Οι γονείς από αγρότες έγιναν βιομηχανικοί εργάτες, εργαζόμενοι και οι δύο στην ίδια βιομηχανία με εναλλασσόμενα ωράρια για τη φροντίδα των παιδιών. Τα παιδιά γράφτηκαν στο σχολείο και, σύμφωνα με την αφήγηση της Ρούλας, η σχολική της επίδοση ήταν άριστη. Η ζωή της Ρούλας διαμορφώθηκε με επίκεντρο το σχολείο. Στις διακοπές όμως επισκεπτόταν το χωριό και τους μητρικούς και πατρικούς συγγενείς. Η Ρούλα περιγράφει τους γονείς της ως εργατικούς και ευσυνειδητούς με αγάπη και φροντίδα για τα παιδιά τους. Εργάστηκαν σκληρά στη βιομηχανία και έκαναν κάθε δυνατή προσπάθεια για να τους παρέχουν μια ζωή χωρίς φτώχεια και στερήσεις. Στα πλαίσια της προσπάθειας να μεγαλώσουν τα παιδιά χωρίς ψυχικά τραύματα, οι γονείς δεν μοιράστηκαν μαζί τους τις οικονομικές

δυσκολίες που αντιμετώπιζαν και τον αγώνα που κατέβαλλαν για να τα βγάλουν πέρα. Η στάση αυτή των γονέων προστάτευε τα παιδιά από τη συναισθηματική επιβάρυνση που προκαλούν παρόμοιες εμπειρίες.

Η δομή της οικογένειας ήταν πατριαρχική, με τον πατέρα-αρχηγό και υπεύθυνο για τη λήψη αποφάσεων και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Ήταν αυστηρός, απόλυτος και αυταρχικός και δεν ενθάρρυνε τον διάλογο με τα παιδιά. Επέβαλλε την άποψή του και ήταν συντηρητικός σε ό,τι αφορούσε την ελευθερία κίνησης των παιδιών, διότι η μετάβαση από τη μικρή αγροτική κοινωνία στη μεγαλούπολη της Αθήνας του δημιούργησε έντονη αίσθηση ευθύνης για την ασφάλεια των παιδιών. Η μητέρα της Ρούλας απεικονίζεται ως σιωπηλή φιγούρα, αφιερωμένη στη φροντίδα της οικογένειας και υποταγμένη στις αποφάσεις του συζύγου. Από την άλλη μεριά, ήταν και η ίδια βιομηχανική εργάτρια, συνέβαλλε στο οικογενειακό εισόδημα και συγχρόνως έφερε και την κύρια ευθύνη της οικογενειακής φροντίδας. Η Ρούλα δεχόταν τα πατρικά όρια με σεβασμό αλλά και δυσφορία για τη στέρηση της ελευθερίας. Στην εφηβεία απέκτησε την ευχέρεια να παρακάμπτει ευέλικτα και χωρίς συγκρούσεις τους πατρικούς περιορισμούς για την ικανοποίηση της ανάγκης της για ψυχαγωγία. Μετά την ένταξή της στην τριτοβάθμια εκπαίδευση της παραχωρήθηκε εκ μέρους του πατέρα η πολυπόθητη ελευθερία και αυτονομία.

Εκπαιδευτικό πλαίσιο: Η παραδοσιακή ερώτηση, σπουδές ή γάμος, βρήκε την Ρούλα έτοιμη για σπουδές πρώτα, και για γάμο μετά τις σπουδές και την επαγγελματική αποκατάσταση. Με αρχική επιθυμία τις σπουδές στην αγγλική φιλολογία αλλά και τη δυνατότητα εξερεύνησης άλλων εναλλακτικών, η Ρούλα, αφού έγινε δεκτή στη σχολή κοινωνικής εργασίας και ενημερώθηκε για το αντικείμενο, αποφάσισε να δώσει μια ευκαιρία στο σχετικά νέο αυτό επάγγελμα. Τα φοιτητικά χρόνια είχαν ενδιαφέρον και από άποψη σπουδών αλλά και λόγω απελευθέρωσης από την πατρική κυριαρχία. Ήταν η ιδανική ευκαιρία μάθησης, κοινωνικοποίησης, κατανόησης της σημασίας του φύλου και των έμφυλων σχέσεων, και γνωριμίας με την αγορά εργασίας για λόγους οικονομικής ανεξαρτησίας. Η επιθυμία της Ρούλας για μεταπτυχιακές σπουδές δεν πραγματοποιήθηκε λόγω γάμου και οικογενειακών υποχρεώσεων. Υποκαταστάθηκε όμως επαρκώς με μία διαρκή συμμετοχή και παρακολούθηση σεμιναρίων, συνεδρίων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

Πυρηνική οικογένεια: Μετά από μία ικανοποιητική επαγγελματική αποκατάσταση ακολούθησε ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας. Το νέο ζευγάρι δεν ακολούθησε τα παραδοσιακά γονεϊκά πρότυπα. Οι σχέσεις ήταν ισότιμες, οι δύο σύζυγοι συνεισέφεραν στο οικογενειακό εισόδημα, οι λήψεις αποφάσεων ήταν κοινές και η ευθύνη για τα τέκνα μοιρασμένη. Η Ρούλα έκρινε ότι η ανάγκη οριοθέτησης ήταν σημαντική για την ισορροπία της οικογένειας και τις λειτουργικές ενδοοικογενειακές σχέσεις. Ο τρόπος οριοθέτησης του υποκειμένου ήταν δίκαιος και δημοκρατικός αλλά, ενίοτε, μπορούσε να πάρει και μορφή αυταρχική, όμοια με το πατρικό πρότυπο της παιδικής ηλικίας.

Εργασιακό πλαίσιο: Ως κοινωνική λειτουργός η Ρούλα ειδικεύτηκε στον τομέα των ατόμων με οπτική αναπηρία. Στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού και με τη στήριξη των ευρωπαϊκών προγραμμάτων, οι προϋποθέσεις και οι ευκαιρίες για αλλαγές και καινοτομίες ήταν τεράστιες πράγμα ενθαρρυντικό για ένα δυναμικό ξεκίνημα. Η πολλαπλότητα των καθηκόντων του υποκειμένου στη ΜΚΟ ήταν επίσης μια ενδιαφέρουσα εμπειρία, διότι δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στην επαφή με τους εξυπηρετούμενους αλλά επεκτεινόταν και σε άλλους τομείς. Σύμφωνα με την αφήγηση της Ρούλας, η άσκηση πολλαπλών καθηκόντων ήταν θετική εργασιακή εμπειρία: απέφυγε το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης (burnout syndrome) και απέκτησε γνώσεις και σε άλλα αντικείμενα όπως τα ευρωπαϊκά προγράμματα κοινωνικού αποκλεισμού. Ένας παράγων που αναφέρθηκε ως επαγγελματικά ωφέλιμος ήταν οι συναντήσεις με συναφείς οργανώσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Σκοπό

είχαν την γνωριμία και επικοινωνία, και την ανταλλαγή εμπειριών και καλών πρακτικών για την υλοποίηση των προγραμμάτων. Η όλη εμπειρία αναφέρθηκε ως μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αφύπνιση σε θέματα ενημέρωσης και πληροφόρησης. Η σύγκριση της Ελλάδας με άλλες ευρωπαϊκές χώρες στον τομέα της πρόνοιας (γενικότερα) και της αναπηρίας (ειδικότερα), διεύρυνε την αντίληψη της Ρούλας αναφορικά με τα δυνατά και αδύνατα σημεία της Ελλάδας και τις δυνατότητες βελτίωσης.

Σε επίπεδο ενδοϋπηρεσιακό, οι σχέσεις αναφέρονται ως συναδελφικές και ικανοποιητικές. Προστριβές, διαφωνίες, παρεξηγήσεις και ανταγωνισμοί δεν αποτελούν σοβαρό θέμα και τελικά πάντα επιλύονται. Οι σχέσεις της κοινωνικής υπηρεσίας με τη διοίκηση είναι σχέσεις συνεργασίας, εμπιστοσύνης και θετικής επικοινωνίας. Ενίοτε προκύπτουν διαφορές σχετικά με τη δημόσια προβολή της διοίκησης αντί της κοινωνικής υπηρεσίας, αλλά κατά κανόνα αυτό γίνεται κατανοητό από την κοινωνική υπηρεσία.

Είναι σημαντικό για τα άτομα με οπτική αναπηρία να επιδιώκουν την αποδοχή, την αναγνώριση και την καταξίωση. Σχετικά με τη στάση του υποκειμένου απέναντι στην οπτική αναπηρία, η αφήγηση παρουσιάζει αποχρώσεις άγχους και αμφιθυμίας μεταμφιεσμένες σε άρνηση και εκλογίκευση. Επειδή η οπτική αναπηρία δεν παρουσιάζει σωματική δυσμορφία, η Ρούλα παραβλέπει την έλλειψη όρασης και εστιάζει στην εξωτερική εμφάνιση: «Κάποιος μπορεί εύκολα να ξεχάσει την οπτική αναπηρία γιατί αισθητικά τα άτομα αυτά δεν είναι καθόλου άσχημα... εγώ συχνά ξεχνάω ότι δεν βλέπουν διότι είναι σαν κι' εμένα.... είναι οι συνεργάτες μου... αυτό δεν είναι πρόβλημα... έχω την αίσθηση ότι δεν είναι ανάπηροι ...ότι είναι σαν εμάς!» Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η Ρούλα «ξεχνάει» την οπτική αναπηρία, δηλαδή δεν την παρατηρεί, δεν την βλέπει και δεν την προσέχει. Έτσι γίνεται και η ίδια οπτικά αδύνατη με τη μεταφορική έννοια. Η αμφιθυμία του υποκειμένου για την οπτική αναπηρία (μείγμα φόβου και αποδοχής), την οδηγεί σε μηχανισμούς εκλογίκευσης και άρνησης που συχνά αποπροσανατολίζουν τη διαδικασία της κατανόησης. Η σύγκριση της ελληνικής κοινωνικής πρόνοιας με την πρόνοια άλλων χωρών εστιάστηκε, μεταξύ άλλων, στον κώδικα δεοντολογίας και συγκεκριμένα στην αρχή του σεβασμού για τον άνθρωπο και τους εξυπηρετούμενους της κοινωνικής πρόνοιας. Σύμφωνα με την αφήγηση της Ρούλας, στις Σκανδιναβικές χώρες ο πελάτης απολαμβάνει μεγαλύτερο σεβασμό από την Οργάνωση και τους επαγγελματίες πρόνοιας σε σχέση με την Ελλάδα. Η δική μου ερμηνεία στην υποκειμενική άποψη της Ρούλας έχει ως εξής: οι χώρες με άρτια οργανωμένη κοινωνική πρόνοια και δυνατότητα κάλυψης σημαντικών αναγκών παρέχουν στους επαγγελματίες την ευκαιρία να εργασθούν με τρόπο που συμβάλλει ουσιαστικά στη λύση των προβλημάτων του πελάτη και κατ' επέκταση της κοινωνίας. Ως αποτέλεσμα, οι επαγγελματίες πρόνοιας αντλούν ικανοποίηση από την εργασία τους, και απολαμβάνουν την αναγνώριση και τον σεβασμό του κράτους και των πολιτών. Εν συνεχεία, ο σεβασμός αυτός επιστρέφει στους πολίτες, στους εξυπηρετούμενους της πρόνοιας και την κοινωνία γενικότερα.

Στην Ελλάδα η επαγγελματική σχέση κοινωνικού λειτουργού-πελάτη είναι συχνά φορτισμένη με ένταση, λόγω των ελλείψεων κοινωνικής πολιτικής και ανεπαρκών κοινωνικών παροχών, μεταξύ άλλων. Σύμφωνα με την αφήγηση της Ρούλας, η οριοθέτηση των δυνατοτήτων βοήθειας και παροχών είναι απαραίτητη στην επαγγελματική σχέση. Συχνά όμως η δυσαρέσκεια του εξυπηρετούμενου λόγω περιορισμένης βοήθειας είναι εμφανής. Κατά τη γνώμη της Ρούλας η ειλικρινής και ανεπιτήδευτη αντιμετώπιση του πελάτη από τον κοινωνικό λειτουργό είναι απαραίτητη και αποτελεί δείγμα σεβασμού. Τα δε όρια της επαγγελματικής σχέσης δεν επιτρέπεται να παραβιάζονται, διότι η παραβίαση εμπεριέχει την έννοια της διαχείρισης των ορίων του εαυτού και του άλλου. Η διαδικασία της οριοθέτησης απεικονίζεται σαν μια επαναλαμβανόμενη κίνηση προσέγγισης-απόστασης έως ότου επιτευχθεί μια σχετικά ικανοποιητική ισορροπία.

Επίλογος: Η συνοπτική αναφορά στην περίπτωση της Ρούλας προσπάθησε να περιγράψει τη

διαχείριση των ατομικών και επαγγελματικών ορίων βάσει των εμπειριών ζωής. Για τις έμμεσες και άμεσες εμπειρίες στιγματοποίησης με τη μορφή μετανάστευσης, οικονομικής ανεπάρκειας και εμπλοκής στην οπτική αναπηρία, το υποκείμενο ενεργοποίησε αμυντικούς μηχανισμούς και μηχανισμούς προσαρμογής, αμφιθυμία αλλά και ανοχή της αμφιθυμίας, και ευέλικτη αλλά και ενίοτε άκαμπτη οριοθέτηση. Ο αποχωρισμός από τον τόπο καταγωγής, η έλλειψη ελευθερίας στην εφηβεία, η άκαμπτη πατρική οριοθέτηση και η έλλειψη δυνατοτήτων για μεταπτυχιακές σπουδές, είναι εμπειρίες που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως απώλειες. Το υποκείμενο όμως βίωσε και προνομιακές εμπειρίες όπως μια επαρκή γονεϊκή φροντίδα, άριστες σχολικές επιδόσεις και κατ' επέκταση την εύνοια γονέων και εκπαιδευτικών, ικανοποιητική εργασία και σταδιοδρομία, δυνατότητες αποφυγής του συνδρόμου επαγγελματικής εξουθένωσης, επαγγελματικά ταξίδια στο εξωτερικό, κοινωνική και επαγγελματική αναγνώριση και την επιθυμητή δημιουργία οικογένειας. Η επαγγελματική ταυτότητα του υποκειμένου θα μπορούσε να περιγραφεί ως «Διαχείριση ορίων μεταξύ (α) παράδοσης και εκσυγχρονισμού, (β) ρεαλισμού και συναισθηματισμού, (γ) έμφυλης ισότητας και ανισότητας, (δ) σωματικής ικανότητας και αναπηρίας, (ε) διαχείρισης και ενσυναίσθησης, (στ) προσέγγισης και αποστασιοποίησης».

Διάλογος μεταξύ Αντιγόνης, Ιφιγένειας, Λήδας και Ρούλας

Η Αντιγόνη και η Λήδα επέλεξαν συνειδητά την κοινωνική εργασία αλλά από διαφορετική αφετηρία. Το ενδιαφέρον της Αντιγόνης για την κοινωνική πρόνοια προέκυψε ως ηθική υποχρέωση, ως κάτι φυσικό και αναμενόμενο από τους εύ-πορους προς τους ά-πορους. Αρχικά αυτό συνέβη με τη μορφή της φιλανθρωπίας για να εξελιχθεί μετέπειτα σε εφαρμοσμένη κοινωνική επιστήμη. Το ενδιαφέρον της Λήδας για την κοινωνική εργασία διαμορφώθηκε ως υποχρέωση και ανάγκη στήριξης της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκε (μετανάστες). Με άλλα λόγια, η Αντιγόνη και η Λήδα ξεκίνησαν από διαφορετική αφετηρία με κοινή κατάληξη την προστασία εθνικών μειονοτήτων, προσφύγων και μεταναστών. Η Αντιγόνη έφθασε ανεμπόδιστα στην κορυφή της ιεραρχίας της οργάνωσης. Η επαγγελματική τροχιά της Λήδας, λόγω των πολλαπλών μεταναστεύσεων και επαναπατρισμών, συνάντησε (υποκειμενικά και αντικειμενικά) εμπόδια και εξελίχθηκε σταδιακά με κατεύθυνση ανοδική. Η Ιφιγένεια και η Ρούλα προσέγγισαν την κοινωνική εργασία λόγω εξωτερικών αντικειμενικών συνθηκών και όχι λόγω μιας εκ των προτέρων συνειδητής επιλογής. Το ενδιαφέρον τους για την κοινωνική πρόνοια ουσιαστικά αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε στην πορεία. Από προσωπική επιλογή και στις δύο περιπτώσεις η προτεραιότητα δόθηκε στις ανάγκες της οικογένειας και στα τέκνα, πράγμα που λειτούργησε μάλλον ανασταλτικά στην αποκορύφωση της επαγγελματικής τους εξέλιξης. Τέλος, το κοινωνικό φύλο και η κοινωνική τάξη καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό την επαγγελματική ταυτότητα όλων των υποκειμένων.

Συμπεράσματα

1. Οι τρεις ερωτήσεις της έρευνας μπορούν να απαντηθούν εν συντομία ως εξής:

(α) Η κατανόηση των εμπειριών ζωής από το υποκείμενο και η ερμηνεία της ερευνήτριας

Τα άτομα δίνουν νόημα ή κατανοούν τις εμπειρίες ζωής μέσα από την υποκειμενικότητά τους η οποία αρχίζει να παράγεται από τη στιγμή της γέννησης και της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης και συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια του βίου. Η υποκειμενικότητα περιέχει συναισθήματα, σκέψεις, επιθυμίες και μηχανισμούς άμυνας και αντιμετώπισης των κοινωνικών αντιφάσεων και των εσωτερικών αμφιθυμιών. Η παραγωγή της υποκειμενικότητας είναι μια δυναμική, βιωματική και (δια βίου) μαθησιακή διαδικασία, μέσα από αντιθέσεις και εντάσεις αλλά και μέσα από σχέσεις αποδοχής και αναγνώρισης.

Η ερευνήτρια μελετά την αλληλεπίδραση του υποκειμένου με τον εξωτερικό κόσμο, προσπαθώντας να ερμηνεύσει τη νοηματοδότηση των εμπειριών ζωής και την ανταπόκριση του υποκειμένου στις εμπειρίες αυτές. Χρησιμοποιεί ψυχοκοινωνικές προσεγγίσεις συνδυάζοντας την πολιτισμική ανάλυση (cultural analysis) με ψυχαναλυτικές ερμηνείες των κοινωνικών σχέσεων. Η επεξεργασία του εμπειρικού υλικού από την ερευνήτρια είναι συναισθηματικά βεβαρυμμένη και απαιτεί στοχασμό και αυτοστοχασμό, επίγνωση και έλεγχο των ταυτίσεων και συναισθηματικών εμπλοκών με το υποκείμενο. Απαιτεί επίσης τη δυνατότητα της ερευνήτριας να διεισδύσει στον εαυτό και στον άλλον, και να κατανοήσει την επικοινωνία εαυτού και άλλου, ώστε αυτά που παρατηρεί, αισθάνεται και κατανοεί να αποτελούν αξιόπιστα ερευνητικά εργαλεία.

Ο αυτοστοχασμός (με ελεγχόμενο ναρκισσισμό) βοηθά την ερευνήτρια στην παραγωγή γνώσης αλλά συνοδεύεται από άγχος που χρήζει διαχείρισης. Όταν η ερευνήτρια εκ-θέτει τον εαυτό της γίνεται ευάλωτη. Ερευνήτρια και υποκείμενο αλληλοπαρατηρούνται και η ερευνήτρια κατανοεί το υποκείμενο έμμεσα, όταν το ερέθισμα που ξεπηδάει ασυνείδητα από το υποκείμενο συναντάται με το ασυνείδητο της ερευνήτριας μέσα από ταυτίσεις και μεταβιβάσεις. Γι' αυτό ο εαυτός της ερευνήτριας και η σχέση της με το υποκείμενο θεωρούνται βασικά ερευνητικά εργαλεία. Στην ερμηνευτική προσέγγιση ο δυϊσμός ερευνήτριας-υποκειμένου αμφισβητείται διότι η αλληλοπαρατήρηση και αλληλεπίδραση δημιουργούν αμοιβαία επιρροή, έτσι ώστε η πραγματικότητα διαμορφώνεται διϋποκειμενικά. Η μεταβίβαση κινείται μεταξύ ερευνήτριας και υποκειμένου και ερευνήτριας και εμπειρικού υλικού (κειμένου). Αυτό διακινεί την ερευνήτρια να αντιδράσει και να επεξεργαστεί την αντίδρασή της. Η αντίδραση επιστρέφει στο κείμενο με νέα μηνύματα. Αυτά με τη σειρά τους διακινούν περισσότερες αντιδράσεις εκ μέρους της ερευνήτριας οι οποίες επιστρέφουν πάλι στο κείμενο. Αυτή η εμπρός-πίσω κίνηση συνεχίζεται έως το σημείο κορεσμού.

(β) Εμπειρίες ζωής και διαδικασία μάθησης

Η μάθηση είναι διαδικασία γνωστική και συναισθηματική. Οι εμπειρίες ζωής δημιουργούν προκλήσεις τις οποίες το άτομο εσωτερικεύει και επεξεργάζεται για να κατανοήσει και να ανταποκριθεί. Τα άτομα ανταποκρίνονται στις εμπειρίες με τρόπο που διευκολύνει, διαστρεβλώνει ή εμποδίζει τη μάθηση. Οι εμπειρίες είναι το πεδίο εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η μάθηση μέσα από μια διαδικασία κατά την οποία το άτομο αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα και τη σχέση του με αυτήν. Οι δομές της ανθρώπινης εμπειρίας (δράσεις, σκέψεις, συναισθήματα) καθορίζονται από τις ορμές του υποκειμένου και συνδέονται με την ιστορία και τον πολιτισμό του κοινωνικού πλαισίου. Το σημείο σύνδεσης είναι ο τόπος συνάντησης του ατόμου με τον εξωτερικό κόσμο. Τα κοινωνικά φαινόμενα και οι ανθρώπινες αλληλεπιδράσεις εγγράφονται στις γνωστικές λειτουργίες, γίνονται αισθητές μέσω των συναισθημάτων και εκδραματίζονται από το υποκείμενο. Με άλλα λόγια, η διαδικασία του κατανοείν είναι έννοια δυναμική, μελετάται στη σχέση μεταξύ συνειδητού, υποσυνειδητού και ασυνείδητου και στον τρόπο διαχείρισης των εμπειριών ζωής. Οι μηχανισμοί άμυνας και αντιμετώπισης των δυσκολιών, καθώς και οι μηχανισμοί ανοχής και μη-ανοχής της αμφιθυμίας, συντελούν στη μάθηση ή στην άρνηση/αλλοίωση της μάθησης.

(γ) Μάθηση και επαγγελματική ταυτότητα

Η διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας συντελείται ψυχοκοινωνικά μέσα από τη διαλεκτική σχέση ατόμου - κοινωνίας. Πηγάζει από την ιστορία ζωής και γι' αυτό θεωρείται ατομική. Λαμβάνοντας όμως υπόψη ένα συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο εντός του οποίου δημιουργείται η επαγγελματική ταυτότητα και τους παράγοντες τάξη, φύλο, και γενιά, θα μπορούσε, κατά μια έννοια, να θεωρηθεί και συλλογική. Η επαγγελματική ταυτότητα συνδέεται με τον τρόπο που ο επαγγελματίας κατανοεί και ταυτίζεται με τις εμπειρίες ζωής και εργασίας, τον τρόπο που αντιλαμβάνεται

το νόημα και το περιεχόμενο της εργασίας, και τον τρόπο που αυτά αντανακλώνται στην εργασιακή πρακτική.

2. Σύνοψη παρουσίαση των (αντιφατικών) χαρακτηριστικών των υποκειμένων μέσα από (αντιφατικές) διαδικασίες κοινωνικοποίησης

(α) Το υποκείμενο συγκροτείται ψυχικά και κοινωνικά: Οι απειλές που εισπράττει το υποκείμενο από τον εξωτερικό κόσμο δημιουργούν άγχος, φόβο και αμφιθυμία. Ως απάντηση το υποκείμενο χρησιμοποιεί μηχανισμούς αντιμετώπισης αυτών των συναισθημάτων, οι οποίοι διευκολύνουν, εμποδίζουν ή αλλοιώνουν τη διαδικασία του κατανοείν.

(β) Το υποκείμενο φροντίζει και φροντίζεται: Κατά την πρωτογενή κοινωνικοποίηση το βρέφος εξαρτάται απόλυτα από τη μητέρα/αντικείμενο. Στην παρεχόμενη -άνευ όρων- φροντίδα δεν υπάρχει αμοιβαιότητα. Σταδιακά το υποκείμενο αυτονομείται από την αδιαχώριστη δυάδα (μητέρα/παιδί), και στη δευτερογενή κοινωνικοποίηση το (εν δυνάμει) ηθικό υποκείμενο βρίσκεται πλέον σε σχέση αλληλεξάρτησης και αμοιβαιότητας με τον άλλον. Στην ιδιωτική σφαίρα αναλαμβάνει τη φροντίδα της οικογένειας και στη δημόσια παρέχει φροντίδα στους εξυπηρετούμενους.

(γ) Το θηλυκό υποκείμενο είναι συγχρόνως μοντέρνο και παραδοσιακό, χειραφετημένο και υποταγμένο: Η μετάβαση από την παράδοση στη νεωτερικότητα δεν έχει ξεκάθαρα και συγκεκριμένα όρια και παρουσιάζει παλινδρομήσεις, εμπόδια και επικαλύψεις. Τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τη μετάβαση αυτή ως σημαντική εμπειρία ζωής και αισθάνονται ότι ανήκουν συγχρόνως και στις δύο εποχές. Η παράδοση μεταδίδεται από τις προηγούμενες στις επόμενες γενιές μέσα από την ιστορία και τον πολιτισμό. Το παρόν εμπεριέχει το παρελθόν γιατί έχει συγκροτηθεί στα θεμέλια του παρελθόντος. Για την επίτευξη ισορροπίας μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας, τα υποκείμενα αντιμετωπίζουν τις κοινωνικές προκλήσεις με αντίσταση, διαπραγματεύσεις, προσαρμογές, υποχωρήσεις και συμμόρφωση.

(δ) Το υποκείμενο είναι ισχυρό και ανίσχυρο: Η δύναμη είναι πολύπλοκη και πολυδιάστατη έννοια. Μια αίσθηση δύναμης είναι παραγωγική ενώ η αίσθηση αδυναμίας μπορεί να αποβεί καταστροφική. Θεωρητικά ο ρόλος του κοινωνικού λειτουργού εμπεριέχει την έννοια της δύναμης. Στην πράξη όμως οι κοινωνικοί λειτουργοί συχνά αισθάνονται ανίσχυροι λόγω της ανεπαρκούς αναγνώρισης του επαγγέλματος και της υπολειμματικής κοινωνικής πρόνοιας. Η κρατική φροντίδα προς τις ευάλωτες ομάδες ειδικά και προς όλους τους πολίτες γενικότερα, δεν συμπεριλαμβάνεται στις προτεραιότητες του συστήματος. Για τους λόγους αυτούς, η δυναμική του επαγγέλματος του κοινωνικού λειτουργού αποτελεί θέμα προς συζήτηση διότι εξαρτάται από το τι θα μπορούσε να επιτευχθεί θεωρητικά και ιδεατά. Όταν όμως η αντικειμενική πραγματικότητα δεν επαληθεύει τη θεωρία, επάγγελμα και επαγγελματίας αποδυναμώνονται.

(ε) Το ρεαλιστικό και το ιδεαλιστικό υποκείμενο: Ο ρεαλιστικός και ο ιδεαλιστικός τρόπος σκέψης συνυπάρχουν εντός του υποκειμένου ως αποτέλεσμα μιας διττής (υλιστικής και ιδεαλιστικής) κοινωνικοποίησης. Η κοινωνική εργασία στηρίζει τις παγκοσμίως αναγνωρισμένες και απαράβατες ανθρωπιστικές αξίες αλλά η αντικειμενική πραγματικότητα τις υπονομεύει. Έτσι, οι επαγγελματίες της πρόνοιας βρίσκονται συχνά εγκλωβισμένοι ανάμεσα (α) στις αξίες του κώδικα επαγγελματικής δεοντολογίας, (β) στις κοινωνικές/κοινωνιακές αξίες, (γ) στις συστημικές ανεπάρκειες, (δ) στις αξίες της οργάνωσης και (ε) στις δικές τους προσωπικές αξίες. Η συνεχής προσπάθεια εξισορρόπησης αυτών των αντιθετικών δυνάμεων και η παραγόμενη αμφιθυμία εμπεριέχουν τεράστιες δυνατότητες μάθησης.

(στ) Η επαγγελματίας κοινωνικής πρόνοιας είναι υποκείμενο πολιτικό και ταξικό με ενσυναίσθηση για τον εξυπηρετούμενο: Η εργασιακή τροχιά των κοινωνικών λειτουργών του ιδιωτικού τομέα είναι

ταραχώδης. Παρέχει δυνατότητες ανάληψης πρωτοβουλίας, αυτοσχεδιασμού και δημιουργικότητας αλλά δεν παρέχει επαγγελματική ασφάλεια. Οι εξυπηρετούμενοι της πρόνοιας συνιστούν μια ευάλωτη κατηγορία ατόμων συχνά περιθωριοποιημένων. Τα υποκείμενα της έρευνας ανήκουν σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Έχουν πολιτική και ταξική συνείδηση και ασκούν κριτική στις αδυναμίες του συστήματος με έμφαση στην έλλειψη πόρων και οργάνωσης, την πολιτική και οικονομική διαφθορά, τον σεξισμό, και τις αναποτελεσματικές γραφειοκρατικές διαδικασίες. Συνηγορούν υπέρ του εξορθολογισμού και εκσυγχρονισμού του προνοϊακού τομέα όχι όμως εις βάρος των ανθρωπιστικών αρχών του επαγγέλματος.

3. Υποκείμενο και επάγγελμα εντός ιστορικού πλαισίου

Η ανάλυση του υποκειμένου εντός του πλαισίου στο οποίο ζει και εργάζεται συμβάλλει στην κατανόηση της εξέλιξης της κοινωνικής εργασίας. Κοινωνία και υποκείμενο βρίσκονται σε σχέση διαλεκτική όπου το υποκείμενο δημιουργεί την κοινωνία και δημιουργείται από την κοινωνία: Η περίπτωση της Αντιγόνης ακολουθεί την εξέλιξη της κοινωνικής εργασίας στην Ελλάδα, από την εποχή της φιλανθρωπίας και του εθελοντισμού, έως όπου απέκτησε μια ικανοποιητική θέση ανάμεσα στα άλλα επαγγέλματα. Στην περίπτωση της Ιφιγένειας διαφαίνεται η κοινωνική εργασία στην Ελλάδα ως μακρά διαδικασία με ημιτελή και όχι ικανοποιητική πορεία. Κακοπληρωμένη και ανεπαρκώς αναγνωρισμένη, η κοινωνική εργασία αγωνίζεται να βρει τη θέση της ανάμεσα στα άλλα επαγγέλματα. Η γραφειοκρατία δημιουργεί προβλήματα σε εξυπηρετούμενους και κοινωνικούς λειτουργούς, οι οποίοι προκειμένου να ανταπεξέλθουν παραβλέπουν τη γραφειοκρατία και αυτοσχεδιάζουν. Δεν είναι ακόμα σαφές αν η κοινωνική εργασία είναι λειτούργημα ή επάγγελμα με όλη τη σημασία της λέξης.

Η Λήδα αντιλαμβάνεται την κοινωνική πρόνοια στην Ελλάδα σε σχέση με άλλες χώρες της Δύσης. Επίσης, αντιλαμβάνεται τον ελληνικό δημόσιο τομέα ως δυσλειτουργικό, άκαμπτο και γραφειοκρατικό. Στις προνοϊακές οργανώσεις του ιδιωτικού, μη-κερδοσκοπικού τομέα δεν διακρίνει σχέσεις συνεργασίας και αλληλεγγύης, αλλά ανταγωνισμό και αντιπαλότητα για θέματα γοήτρου και χρηματοδότησης. Είναι δε εμφανές ότι, τα ακαδημαϊκά προσόντα των κοινωνικών λειτουργών από πανεπιστήμια του εξωτερικού δεν αξιοποιούνται επαρκώς στην Ελλάδα. Η Ρούλα περιγράφει την κοινωνική εργασία διερχόμενη μια μεταβατική περίοδο από παραδοσιακή-φιλανθρωπική σε σύγχρονη-επαγγελματική δραστηριότητα. Η διαδικασία αυτή παλινδρομεί μεταξύ ανάπτυξης και οπισθοδρόμησης. Από τη μια μεριά η ευρωπαϊκή χρηματοδότηση συμβάλλει στην ανάπτυξη των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας στον τομέα της αναπηρίας. Από την άλλη, η κρατική οικονομική συμβολή είναι απαραίτητη αλλά ανεπαρκής για τη βιωσιμότητα δομών και προγραμμάτων. Στο παρελθόν η αναπηρία δεν περιλαμβανόταν ανάμεσα στις κρατικές προτεραιότητες και τα προγράμματα ήταν περισσότερο φιλανθρωπικά παρά επαγγελματικά προσανατολισμένα. Αναφορικά με τις έμφυλες σχέσεις, ενώ η κοινωνική εργασία ήταν (και εξακολουθεί ακόμα να είναι) γυναικείο επάγγελμα, οι άνδρες κοινωνικοί λειτουργοί φαίνονται να προωθούνται σε υψηλότερες διοικητικές θέσεις από τις γυναίκες.

4. Συμβολή της έρευνας

Τα ευρήματα της έρευνας που αναφέρονται σε ατομικές και συλλογικές εμπειρίες ζωής και εργασίας, στη διαδικασία του κατανοείν και στη διαμόρφωση της επαγγελματικής ταυτότητας, θα μπορούσαν να εφαρμοστούν και σε ευρύτερη ομάδα Ελληνίδων κοινωνικών λειτουργών. Η επέκταση των αποτελεσμάτων είναι ρεαλιστική και δύναται να επιτευχθεί με την επαγωγική μέθοδο, δηλαδή την άντληση γενικότερων συμπερασμάτων από τα δεδομένα συγκεκριμένων περιπτώσεων. Η παρούσα

έρευνα αποτελεί μια συμβολή στα επαγγέλματα γενικά και στην κοινωνική εργασία ειδικά. Θα μπορούσε επίσης να ονομαστεί «Η διαδικασία της μάθησης μέσω της προσέγγισης των ιστοριών ζωής από την οπτική των Ελληνίδων κοινωνικών λειτουργών».

Σε μικρο-επίπεδο μπορούν να ωφεληθούν από την έρευνα όσοι ενδιαφέρονται για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ εμπειριών ζωής και εργασίας. Σε μεσο-επίπεδο η έρευνα είναι χρήσιμη στον τομέα ανθρωπίνων πόρων των οργανισμών δημοσίου και ιδιωτικού τομέα και στους συλλόγους εργαζομένων, με στόχο τη βελτίωση απόδοσης και την αύξηση της εργασιακής ικανοποίησης. Επίσης, οι τομείς εκπαίδευσης ενηλίκων, συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και διά βίου μάθησης ωφελούνται από την έρευνα σε θέματα επαγγελματικού προσανατολισμού και ανα-προσανατολισμού. Στον ψυχοθεραπευτικό τομέα η προσέγγιση των ιστοριών ζωής είναι χρήσιμη σε θέματα αυτογνωσίας, στοχασμού και αναστοχασμού, κατανόησης εαυτού και άλλου, στη μεταξύ τους διαλεκτική σχέση και στη βελτίωση επικοινωνίας στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα (οικογένεια και εργασία). Σε μακρο-επίπεδο η προσέγγιση των ιστοριών ζωής που ερευνά τη μάθηση από την οπτική του υποκειμένου αποτελεί πρόκληση για τις παραδοσιακές εργασιακές δομές και τους θεσμούς. Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τα βιώματα και τις ανάγκες των εργαζομένων, η προσέγγιση αυτή μπορεί να συμβάλλει σε πιο βελτιωμένες και ανθρώπινες συνθήκες εργασίας σε τοπικό, εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.

Η έρευνα είναι πολυεπίπεδη και έχει τη δυνατότητα εφαρμογής σε ψυχοθεραπευτικά και συμβουλευτικά πλαίσια, σε σχολές κοινωνικής εργασίας, ψυχολογίας, κοινωνιολογίας και τυπικά ή άτυπα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Έχει αποδειχτεί εξαιρετικά χρήσιμη στον τομέα της γηριατρικής για τη βοήθεια των ηλικιωμένων και τη διατήρηση της προφορικής ιστορίας. Αποσκοπεί στην καλύτερη γνώση του εαυτού εντός του κοινωνικού πλαισίου, συνδέοντας τον εαυτό με το κοινωνικό πλαίσιο. Τέλος, αποτελεί μέρος της ιστορίας της ελληνικής κοινωνικής πρόνοιας του 20ου αιώνα, μέσα από την οπτική εικοσιπέντε Ελληνίδων κοινωνικών λειτουργών.

Η έρευνα πεδίου, όπως προαναφέρθηκε, έλαβε χώρα στην Αθήνα τα έτη 2002-2004, πέντε χρόνια πριν την αρχή της οικονομικής κρίσης. Σήμερα, όλα τα ζητήματα που αναφέρθηκαν, όχι μόνο δεν έχουν επιλυθεί αλλά αντιθέτως έχουν αυξηθεί σημαντικά. Η παρουσίαση ολοκληρώνεται εδώ με την ελπίδα ότι η χώρα και το προνοϊακό σύστημα θα συνέλθουν από τα καταστροφικά αποτελέσματα της κρίσης και ένας ανανεωμένος δημόσιος τομέας μαζί με έναν άρτιο ιδιωτικό τομέα και μια ισχυρή κοινωνία των πολιτών θα παρέχουν στους πολίτες επαρκή κοινωνική προστασία, υπηρεσίες φροντίδας, υγείας, εκπαίδευσης και απασχόλησης.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Alheit, P. (1994). Taking the Knocks. Youth Unemployment and Biography - A Qualitative Analysis. Cassell Publishers, London and NY.
- Alheit, P., Becker-Schmidt, R., Salling Olesen, H. (2004). Shaping an Emerging Reality – Researching Lifelong Learning. Roskilde University Press, Denmark.
- Andersen, A. and Trojaborg, R. (2004). Including a Life History Dimension in Research on Learning within Organizations. Paper for the ESREA Conference. Institute for Educational Research, Roskilde University.
- Andersen, L. L. (2000). Telling Modernization - Three Voices. Paper no. 8, Life History Project, Roskilde University, Denmark.
- Andersen, L.L. (1996). A voice of your own - An Educational Ethnography. In Olesen, H. S. and Rasmussen, P. Theoretical Issues in Adult Education. Roskilde University Press.
- Andersen, L.L. (2012). Inner and outer life and work. The roots and horizon of psychoanalytically informed work life research. Forum: Qualitative Social Research. Vol. 13, No 3, Art. 23.
- Atkinson, R. (1998). The Life History Interview. Qualitative Research Methods Series No 44. Sage Publications.
- Bauman, Z. (2007). Modernity and Ambivalence. Polity Press, Cambridge.
- Becker-Schmidt, R. (2000). The Relevance of Biographical Studies for Empowerment Strategies. Hannover University.
- Becker-Schmidt, R. (2004). The transformation of gender relations as a learning project. In Alheit, P. et al, Shaping an Emerging Reality-Researching Lifelong Learning. Roskilde University.
- Bereswill, M. Morgenroth, C. Redman, P. (2010). Psychoanalysis, culture and society. Special Issue on Alfred Lorenzer, Vol. 15 (3).
- Bertaux, D. (1981). Biography and Society. The life history approach in the social

sciences. Sage Studies in International Sociology 23. Sponsored by the International Sociological Association. Also in *The Biographical Method in Artisanal Bakery*, (2003).

Billups, J. (2002). *Faithful Angels. Portraits of International Social Work Notables*. NASW Press.

Bottomley, G. (1992). *From Another Place. Migration and the Politics of Culture*. Cambridge University Press.

Chamberlayne, P. Wengraf T. Rustin, M. (2002). *Biography and Social Exclusion in Europe. Experiences and Life Journeys*. The Policy Press, UK.

Chodorow, N. (1978). *The Reproduction of Mothering – Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. The University of California Press.

Christou, A. (2003). *Narratives of Place, Culture and Identity: Second generation Greek-Americans return home*. D.Phil. thesis in Geography, Graduate Research Center in Culture, Development and Environment, University of Sussex, UK.

Clogg, R. (2002). *A Concise History of Greece. Second Edition*. Cambridge University Press.

Cortese, A. (1995). *The rise, hegemony, and decline of the Chicago School of Sociology 1892-1945*. *The Social Science Journal*, 32, (3), pp. 235-254.

Denzin, N. and Lincoln, Y. (2000). *Handbook of Qualitative Research. Second Edition*. Thousand Oaks, CA. Sage Publications.

Deveraux, G. (1967). *From Anxiety to Method in the Behavioral Sciences*. Mouton and CO. The Hague. Paris.

DiNitto, D. (2007). *Social Welfare - Politics and Public Policy. Third Edition*. Prentice Hall, USA.

Dybbroe, B. and Ollagnier, E. (2003). *Challenging Gender in Lifelong Learning- European Perspectives*. Adult Education Research Group. Roskilde University Press.

Dybbroe, B. (2003). *Professionalism and gendered learning in care. What's so feminine about it?* In Dybbroe, B. and Ollagnier, E. *Challenging Gender in Lifelong Learning: European Perspectives*. Adult Education Research Group. Roskilde University Press.

- Dybbroe, B. (2013). Work Identity and Contradictory Experiences of Welfare Workers in a Life-history Perspective. In Historical Social Research: Cultural Analysis and In-Depth Hermeneutics. The Official Journal of Quantum Interquant. HSR Vol. 38, No2. GESIS Leibniz Institute for the Social Sciences.
- Flyvbjerg, B. (2001). Making Social Science Matter. Cambridge University Press.
- Forum: Qualitative Social Research/Volume 13, No 3, September 2012. Special Issue on Alfred Lorenzer. Authors: Olesen, S.H., Leithauser, T., Dybbroe, B., et al.
- Freud, S. (1919/2003). The Uncanny. Published by the Penguin Group.
- Froggett, L. (2002). Love, Hate and Welfare. Psychosocial Approaches to Policy and Practice. The Policy Press, University of Bristol, UK.
- Goffman, E. (1963/1986). Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity. A Touchstone Book, Simon and Schuster Inc. NY.
- Gubrium, J. and Holstein, J. (2002). Handbook of Interview Research. Sage Publications.
- Herzfeld, M. (1992). The Social Production of Indifference. Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy. The University of Chicago Press.
- Hollway, W. (2006). The Capacity to Care. Gender and Ethical Subjectivity. Routledge Publications.
- Hollway, W. and Jefferson, T. (2000). Doing Qualitative Research Differently. Sage Publications.
- Hunt, J. (1989). Psychoanalytic Aspects of Fieldwork. Qualitative Research Methods Series No 18. A SAGE University Paper.
- Illeris, K. (1998). Adult Education in a Transforming Society. Adult Education Research Project. Roskilde University Press.
- Illeris, K. (2002). The Three Dimensions of Learning. Roskilde University Press.
- Illeris, K. (2004). Adult Education and Adult Learning. Roskilde University Press.
- Josselson, R. and Lieblich, A. (1994). Exploring Identity and Gender. The Narrative Study of Lives. Volume 2. Sage Publications, UK, USA.

- Josselson, R. and Lieblich, A. (1999). Making Meaning of Narratives. The Narrative Study of Lives, Vol. 6. Sage Publications.
- Kalyvas, S. (2015). Modern Greece - What Everyone Needs to Know. Oxford University Press.
- Kluge and Negt (2014). History and Obstinacy. Zone Books, NY.
- Kokkinaki, S. (1986). Social Work Education in Greece, In Brauns, H. and Kramer, D. (1986), Social Work Education in Europe. A Comprehensive Description of Social Work Education in 21 European Countries. Eigenverlag des Deutschen Vereins für öffentliche und private Fürsorge.
- Kristeva, J. (1991). Strangers to Ourselves. Columbia University Press, NY
- Kvale, S. (1996). Interviews - An introduction to Qualitative Research Interviewing. Sage Publications.
- Leithauser, T. (2012). Psychoanalysis, socialization and society -The psychoanalytical thought and interpretation of Alfred Lorenzer. Forum: Qualitative Research. Vol 13, No 3, Art. 17.
- Margolin, L. (1997). Under the Cover of Kindness. The invention of Social work. University Press of Virginia, USA.
- Maxwell, J. (1996). Qualitative Research Design. An Interactive Approach. Applied Social Research Methods. Volume 41. Sage Publications.
- Maynard M. and Purvis J. (1994). Researching Women's Lives from a Feminist Perspective. Taylor and Francis Publishers. London.
- Merrill, B. (2007). Using Biographical and Life history Approaches in the Study of Adult and Lifelong Learning: European Perspectives. PETER LANG, Germany.
- Mouzelis, N. (1995). Modernity, late development and civil society, in Hall, J. Civil Society, Theory, History, Comparison. Polity Press.
- Mueller-Vollmer, K. (2002). The Hermeneutics Reader. Continuum Publishers. NY.
- Papadaki, E. (2000). Social Worker's Work Orientation and Job Satisfaction in Public Social Services in Crete. Umea University, Sweden.

- Roberts, B. (2002). *Biographical Research*. Open University Press.
- Rosenthal, G. (1993). Reconstruction of life stories: Principles of selection for generating stories for narrative biographical interviews. In Josselson, R. and Lieblich, A. *The Narrative Study of Lives*. Volume 1. Sage Publications, UK, USA.
- Salling Olesen, H. and Rasmussen, P. (1996). *Theoretical Issues in Adult Education*. Roskilde University Press.
- Salling Olesen, H. (2001). Professional identity as learning processes in life histories. In Broncano, Olesen, Cisneros, *Adult Education and the Labor, Market No 6*. ESREA, DIALOGOS.
- Salling Olesen, H. (2004). The learning subject in life history- A qualitative research approach to learning. In *The Autobiographic Adventure –Theory and Practice*. EDIPUCRS, Porto Alegre, 2004, Brasil.
- Salling Olesen, H. (2005). Professional Identities and Professional Learning. ESREA Network on Life History and Biography. *Biographical Research and Practice as a Setting for Personal and Social Change*.
- Salling Olesen, H. (2007). Theorizing learning in life history: A psycho-societal approach. In *Studies in the Education of Adults*. Volume 39, Issue 1.
- Salling Olesen, H. (2012). Professions and Vocations-Collective Work Identities in Late Modernity. Department of Educational Research, Roskilde University.
- Salling Olesen, H. Weber, K. (2012↵). Socialization, language, and scenic understanding. Alfred Lorenzer's contribution to a psycho-societal methodology. *Forum: Qualitative Research*, Vol 13, No. 3, Art 22.
- Salling Olesen, H. (2013). The societal nature of subjectivity: An inter↵disciplinary methodological challenge, in *Historical Social Research. Cultural Analysis and In-Depth Hermeneutics*. The Official Journal of Quantum and Interquant. HSR Vol. 38, No 2.
- Schutze, F. (1992). Pressure and guilt: war experience of a young German soldier and their biographical implications. Parts (1, 2). In *International Sociology. Journal of the International Sociological Association*. Volume 7, Number 2. Sage Publications.
- Schwandt, T (2000). Three epistemological stances for qualitative inquiry - interpretivism, hermeneutics, and social constructionism. In Denzin, N. and Lincoln, Y. *Handbook of*

Qualitative Research. Second Edition. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Schwandt, T. (2001). Dictionary of Qualitative Inquiry. Second Edition. Sage Publications.

Silverman, D. (2000). Doing Qualitative Research. A Practical Handbook. Sage Publications.

Sprecht, H. and Courtney, M. (1994). Unfaithful Angels. How has Social Work Abandoned its Mission? The Free Press, USA.

Van Wormer, K. (2002). Our social work imagination: How social work has not abandoned its Mission. Journal of Teaching in Social Work. Vol. 22 (3/4). The Haworth Press, Inc. USA.

Weber, K. (2001). Aggression, Recognition, and Qualification. On the Social Psychology of Adult Education in Everyday Life. Paper no.13, Life History Project, Roskilde University.

Weber, K. (2001). Experience and Discourse. Theorizing Professions and Subjectivity. RUC.

Weber, K. and Dybbroe, B. (2007). She was really out of control... ESREA Network on Life History and Biography. Roskilde University, Denmark.

Winnicott, D. (2003). The Maturation Processes and the Facilitating Environment. The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, London.

Ελληνική

Αβδελά, Ε. και Ψαρρά, Α. (1997). Σιωπηρές Ιστορίες - Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση. Εκδόσεις: Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Αφενδράς Β. (1994). Έλληνες της Μελβούρνης: Εθνογλωσσική ζωτικότητα και πολιτική για τους μετανάστες. Στο «Έλληνες Μετανάστες στην Πολυπολιτισμική Κοινωνία της Αυστραλίας». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ. 84-85. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

Αμηρά, Α. (1994). Γηραιά και Μετανάστευση. Στο «Έλληνες Μετανάστες στην Πολυπολιτισμική Κοινωνία της Αυστραλίας». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ.84-85.. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

- Αμίτσης, Γ. (2001). Αρχές Οργάνωσης και Λειτουργίας του Συστήματος Κοινωνικής Πρόνοιας. Το Ελληνικό Μοντέλο Κοινωνικών Υπηρεσιών και η Ευρωπαϊκή Εμπειρία. Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Βαρίκα, Ε. (2007). Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907. Αθήνα: Εκδόσεις Κατάρτι.
- Bauman, Z. (2005). Σπαταλημένες Ζωές – Οι απόβλητοι της Νεωτερικότητας. Αθήνα: Εκδόσεις Κατάρτι.
- De Gaulejac, V. (1987). Η Ταξική Νεύρωση. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης.
- Δουμάνης, Ν. (2004). Οι Έλληνες της Αυστραλίας. Στον Clogg, R. Η Ελληνική Διασπορά τον 20ον Αιώνα. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Goffman, E. (1963/2001). Στίγμα : Σημειώσεις για τη Διαχείριση της Φθαρμένης Ταυτότητας. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Ιγγλέση Χ. (2001). Ο Αναστοχασμός στην Φεμινιστική Έρευνα – Σκιαγράφηση μιας Αμφίθυμης Σχέσης. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Καβουνίδη, Τ. (1999). Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Τόμος Α. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κατάκη, Χ. (1998). Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας. 8η Έκδοση. Εργαστήριο Διερεύνησης Ανθρωπίνων Σχέσεων. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Klein, M. and Riviere, J. (1990). Η Αγάπη και το Μίσος. Η Ανάγκη της Επανόρθωσης. Αθήνα: Εκδόσεις Κονιδάρη.
- Κοτζαμάνης, Β., Μίχου, Ζ. (2011). «Πού γεννήθηκα; Πού κατοικώ; Η γεωγραφική κινητικότητα στον Ελλαδικό χώρο μέσα από μια πρώτη χωρική προσέγγιση». Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας. www.tvxs.gr [news/info@tvxs.gr](mailto:info@tvxs.gr)
- Κότσιρας, Α., Βλάχου, Μ.Ε. (2010). Οι Επιπτώσεις της Μετανάστευσης στην Αγροτική Κοινωνία. Σχολή Τεχνολόγων Γεωπονίας. ΤΕΙ Καλαμάτας.
- Κουτσούκης, Κ. και Σκλιάς, Π. (2005). Διαφθορά και Σκάνδαλα στην Δημόσια Διοίκηση και την Πολιτική. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.
- Κουφάκου, Κ. (1994). Μετανάστευση και Χειραφέτηση: Ελληνίδες Μετανάστριες στην Αυστραλία. Στο «Έλληνες Μετανάστες στην Πολυπολιτισμική Κοινωνία της Αυστραλίας». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ.84-85. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

- Kristeva, J. (2004): Ξένοι Μέσα στον Εαυτό μας. Αθήνα: Εκδόσεις Scripta.
- Κυριαζή, Ν. (2001). Κοινωνιολογική Έρευνα – Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κυριαζή - Αλλισον, Ε. (2008). Εσωτερική Μετανάστευση και Μεταπολεμική Αθήνα. Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας. Τίτλος Ερευνητικού Προγράμματος: Τάσεις κοινωνικού μετασχηματισμού σε αστικό περιβάλλον. Κοινωνική αναπαραγωγή, κοινωνικές ανισότητες, και κοινωνική συνοχή στην Αθήνα του 21ου αιώνα.
- Λυγερός, Σ. (2012). Από την Κλεπτοκρατία στην Χρεωκοπία. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Λυδάκη, Α. (2001). Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης.
- Μάρκου, Γ. (1994). Προβλήματα Σχολικής Ένταξης Παλιννοστούντων Μαθητών. Στο «Έλληνες Μετανάστες στην Πολυπολιτισμική Κοινωνία της Αυστραλίας». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών τ.84-85. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).
- Μουζέλης, Ν. (2002). Από την Αλλαγή στον Εκσυγχρονισμό - Κριτικές Παρεμβάσεις. Πολιτική, Κοινωνία, Πολιτισμός, Θεωρία. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Ναυρίδης, Κ. και Χρηστάκης, Ν. (1997). Ταυτότητες. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ. (1997). Η Επικοινωνία στις Οργανώσεις. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, ΑΕ.
- Πανταζής, Π. (2004). Από τα Υποκείμενα στο Υποκείμενο: Η Βιογραφική Προσέγγιση στην Ψυχοκοινωνική Έρευνα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης, Θ. (1998). Ταυτότητες και Φύλο στην Σύγχρονη Ελλάδα. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Πετμεζίδου, Μ. (2000). Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία. 3η Έκδοση. Τόμος 1, 2. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Πουλόπουλος, Χ. (2014). Κρίση, Φόβος και Διάρρηξη της Κοινωνικής Συνοχής. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Ρωμαίος, Γ. (2012). Η Ελλάδα των Δανείων και των Χρεωκοπιών. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης.
- Σήγκαλ, Χ. (1995). Μέλανι Κλάιν. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης.
- Σταθόπουλος, Π. (2005). Κοινωνική Πρόνοια. Ιστορική Εξέλιξη- Νέες Κατευθύνσεις. Αθήνα: Εκδόσεις

Παπαζήση.

Ταυλαρίδου-Καλούτση, Α. και Παπαφλέσσα, Θ. (2007). Η Βιωματική Διδακτική στην Εκπαίδευση των Κοινωνικών Λειτουργών. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Τσιώλης, Γ. (2006). Ιστορίες Ζωής και Βιογραφικές Αφηγήσεις – Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Τσιώλης, Γ. (2010). Η Βιογραφική αφηγηματική προσέγγιση. Στην Καλλινικάκη Θ. Ποιοτικές Μέθοδοι στην Έρευνα της Κοινωνικής Εργασίας. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Τσουκαλάς, Κ. (1994). Παλιννόστηση και Καταμερισμός της Εργασίας. Στο «Έλληνες Μετανάστες στην Πολυπολιτισμική Κοινωνία της Αυστραλίας». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ.84-85, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

Φίλιας, Β. (1996). Αναφορές στην Κοινωνική Πραγματικότητα του Τέλους του 20ου Αιώνα. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.

Φίλιας, Β. (2012). Από την Εξαχρείωση στην Εξαθλίωση 1974-2012. Αθήνα: Εκδόσεις Προσκήνιο, Άγγελος Σιδεράτος.